

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

A.M.: 1012201703027

**Θέμα: «Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι επιπτώσεις του στην ελληνική οικονομία
(1871- 1935)»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαλίδης
Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ευγενία Γιαννούλη
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2020

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	4
Εισαγωγή.....	5

Α΄ Κεφάλαιο

Το θεσμικό και ιστορικό πλαίσιο της εξέλιξης της αγροτικής παραγωγής

1.1. Σύντομη Ιστορική τοποθέτηση στην εξέλιξη της αγροτικής παραγωγής.....	8
1.2. Η αγροτική μεταρρύθμιση και το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα.....	12

Β΄ Κεφάλαιο

Η εμφάνιση και η εξάπλωση της σταφίδας

2.1. Σύντομη ιστορική αναφορά στην καλλιέργεια της σταφίδας από την αρχαιότητα έως την περίοδο της Τουρκοκρατίας.....	17
2.2. Η καλλιέργεια της σταφίδας από τις εθνικές γαίες έως την διανομή τους το 1871.....	19
2.3. Η πορεία της σταδιακής καλλιέργειας από το 1871 έως το 1892.....	22

Γ΄ Κεφάλαιο

Κοινωνικοί όροι, παραγωγή και εμπορία της σταφίδας

3.1. Πληθυσμός και αγροτικά κοινωνικά στρώματα.....	29
---	----

Δ΄ Κεφάλαιο

Οι οικονομικές συνθήκες

4.1. Αξιοποίηση οικονομικών πόρων.....	31
4.2. Δανεισμός, τοκογλυφία και φορολογία.....	32
4.3. Από την υπερφορολόγηση στην αφορολογησία των αγροτικών στρωμάτων.....	35
4.4. Τα προνόμια.....	36
4.5. Ο προστατευτισμός στην Γαλλία και στην Ελλάδα.....	37

Ε΄ Κεφάλαιο

Η Μεγάλη σταφιδική κρίση και οι κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις

5.1. Οι αιτίες της σταφιδικής κρίσης.....	38
---	----

5.2. Η φθίνουσα πορεία.....	40
5.3. Από τις κοινωνικές αντιδράσεις στην ιδέα των Συνεταιρισμών.....	42
5.4. Η οικονομική δυσπραγία.....	44

ΣΤ΄ Κεφάλαιο

Προς την λύση του παρακρατήματος

6.1. Αντιδράσεις.....	46
6.2. Περί σταφιδικού συνεδρίου.....	47
6.3. Οι συνεχόμενες εντάσεις του 1894.....	49
6.4. Οι νέες κοινοβουλευτικές προτάσεις και η όξυνση της κατάστασης.....	50
6.5. Από την εξέγερση στη Βαρβάσαινα έως την κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη.....	52
6.6. Η επιμήφιση του παρακρατήματος.....	54

Ζ΄ Κεφάλαιο

Από το Α΄ και Β΄ Σταφιδικό Συνέδριο έως την ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας

7.1. Διακανονισμός.....	56
7.2. Από το Α΄ στο Β΄ Σταφιδικό Συνέδριο.....	57
7.3. Το νέο νομοσχέδιο και η ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας.....	59
7.4. Το Α΄ Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο.....	63

Η΄ Κεφάλαιο

Το μονοπώλιο και η ίδρυση της «ενιαίας» της σταφίδας

8.1. Η σύμβαση του Μονοπωλίου.....	66
8.2. Οι αντιδράσεις επί της Συμβάσεως του Μονοπωλίου.....	69
8.3. Σταφιδικό Συνέδριο (1903).....	71
8.4. Η πολιτική πορεία και οι κοινωνικές αντιπαραθέσεις προς την ίδρυση της Ενιαίας.....	72
8.5. Η ίδρυση της Ενιαίας ή Προνομιούχου εταιρίας.....	76

Θ΄ Κεφάλαιο

Από την μετανάστευση μέχρι τη Σταφιδική εξέγερση του 1935

9.1. Η υπερατλαντική μετανάστευση.....	79
9.2. Από την οικονομική κρίση έως την σταφιδική εξέγερση του 1935.....	80

Επίλογος.....	84
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	86
Παράρτημα.....	90
Περίληψη.....	100

Πρόλογος

Η ακόλουθη μεταπτυχιακή εργασία που υλοποιείται στα πλαίσια των μεταπτυχιακών μου σπουδών, πραγματεύεται την πορεία του σταφιδικού ζητήματος μέσα από τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απολήξεις. Ειδικότερα, η έρευνα εστιάζεται στο κατεξοχήν κύριο ιστορικό γεγονός της σταφιδικής κρίσης και τις επιπτώσεις της στην ελληνική κοινωνία. Σημείο καμπής της μελέτης αποτέλεσε η άνοδος και η κατακόρυφη πτώση της αξίας της σταφίδας από την περίοδο των εθνικών γαιών έως και τη σταφιδική εξέγερση του 1935. Η σταφίδα, αποτέλεσε αναμφισβήτητα ένα από τα βασικότερα εξαγωγικά προϊόντα κατά τον 19^ο αιώνα επηρεάζοντας άμεσα το βιοτικό επίπεδο κάποιων περιοχών. Η καταλυτική σημασία του σταφιδόκαρπου στην περιοχή της Πελοποννήσου και ιδιαίτερα της Μεσσηνίας και η στενή ενασχόληση των προγόνων μου με την καλλιέργειά της, αποτέλεσαν την αφορμή για την εκπόνηση της εργασίας μου.

Η ιστορική σκιαγράφηση επί του θέματος κατέστη δυνατή κατόπιν συνδυαστικής βιβλιογραφικής έρευνας και πηγών. Σημαντικά στοιχεία αντλήθηκαν από τα Γ.Α.Κ., την Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, την Δημόσια Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, την Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, το Αρχείο του Αγροτικού Σταφιδικού Οργανισμού, τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής και την εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής. Πέραν της βιβλιογραφίας, πολλές πληροφορίες αποσπαστήκαν από τα έργα και τις αρθρογραφίες μελετητών επί του θέματος και από τον Τύπο που παραδίδει μια άμεση και πληρέστερη, κατά το δυνατόν, προσέγγιση του κλίματος των σταφιδόκαρπων περιοχών.

Έχοντας πλέον ολοκληρώσει αυτή την εργασία, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Αθανάσιο Χρήστου και όσους ακόμη με βοήθησαν και στάθηκαν αρωγοί στην προσπάθεια περάτωσης της εργασίας μου.

Εισαγωγή

Το σταφιδικό ζήτημα του 19^{ου} αιώνα αποτελεί ορόσημο για την ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας, λόγω των οικονομών, πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών που διαδραματιστήκαν. Το σταφιδικό μοντέλο χαρακτηρίζεται από μια αστάθεια, που προκαλούσε κοινωνική ανισορροπία και οικονομική δυσπραγία ανάλογα με την διακύμανση της τιμής της σταφίδας. Η καλλιέργεια της μέχρι την απελευθέρωση (1830) ήταν σχετικά περιορισμένη. Μέσα από την ανάπτυξη της αποδοτικής εμπορίας της σταφίδας, ήδη από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους, η καλλιέργεια της άρχισε να παίρνει εντυπωσιακές διαστάσεις λόγω της εξωτερικής ζήτησης του προϊόντος στην ευρωπαϊκή αγορά και κυρίως την αγγλική.

Η ιστορική ανασκόπηση που ακολουθεί παρουσιάζει το ταξίδι της σταφίδας μέσα στον χρόνο από τους προϊστορικούς χρόνους έως και τη μεγάλη σταφιδική εξέγερση του 1935. Ο *μαύρος χρυσός*, όπως αποκαλούσαν την σταφίδα, ανέθρεψε τα όνειρα και τις προσδοκίες των σταφιδοπαραγωγών της επαρχίας. Προκειμένου να αποδοθεί το έδαφος πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε η άνθιση και η πτώση της σταφιδοπαραγωγής, η συγγραφή της αρχίζει από την διερεύνηση του θεσμικού και ιστορικού πλαισίου της εξέλιξης της αγροτικής παραγωγής, κάνοντας μνεία στην αγροτική μεταρρύθμιση και το αγροτικό ζήτημα που συνέβαλε ικανοποιητικά στην αυξανόμενη κοινωνική συμπίεση της αγροτικής εργασίας και κατάφερε να προωθήσει την αυτοματοποιημένη γεωργία στις ανάγκες της οικονομικής – καπιταλιστικής ανάπτυξης τη χώρας.

Στο επόμενο κεφάλαιο, διερευνάται η εμφάνιση και η εξάπλωση της σταφίδας κατά τους πρώτους αιώνες της δεύτερης μ.Χ. χιλιετίας μέχρι την εξέλιξη της μέσα στους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Επίσης, γίνεται αναφορά στις εθνικές γαίες έως την διανομή τους το 1871, με την διαμόρφωση ενός μόνιμου ετήσιου πλεονάσματος σταφίδας που υπερέβαινε σταθερά το 20% της ετήσιας παραγωγής το 1890.

Στο ακόλουθο κεφάλαιο επιχειρείται να αποδοθούν στοιχεία για την παραγωγή και εμπορία της σταφίδας μέσα υπό το πρίσμα της διαμόρφωσης και αλληλεξάρτησης των κοινωνικών πληθυσμιακών στρωμάτων. Σημείο καμπής της

σταφιδικής παραγωγής αποτελέσαν οι οικονομικοί παράμετροι, που μελετώνται στο επόμενο κεφάλαιο, όπως ο δανεισμός, η τοκογλυφία, η φορολογία, η υπερφορολόγηση, η αφορολογησία των αγροτικών στρωμάτων και τα προνόμια.

Στη συνέχεια, αναλύεται ο βασικός κορμός του θέματος ανάλυσης, η μεγάλη σταφιδική κρίση και οι κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις από την εξάπλωση της φυλλοξήρας μέχρι και την πτώχευση του 1893 που οδήγησε στον σταφιδικό μαρασμό. Οι μεγάλες οικονομικές δυσκολίες επέφεραν σημαντικές συγκρούσεις με την διοργάνωση συλλαλητηρίων. Βασικά αιτήματα του ήταν: η αναστολή της αποπληρωμής του φόρου, η αναστολή καταδιώξεως οφειλετών για δημόσια χρέη και η παροχή από την Εθνική Τράπεζα των κτηματικών πιστώσεων.

Μετά το ξέσπασμα της σταφιδικής κρίσης το 1893 και την απόρριψη του σταφιδικού νομοσχεδίου, ο αγροτικός πληθυσμός οδηγήθηκε σε οικονομικό αδιέξοδο. Στο ακόλουθο κεφάλαιο, περιγράφεται ως το αποκορύφωμα των εντάσεων η εξέγερση της Βαρβάσαινας, που οδήγησε στην παραίτηση του Χαρ. Τρικούπη και στην σύσταση της νέας κυβέρνησης υπό τον Δηλιγιάννη. Βασικός στόχος του επόμενου κεφαλαίου είναι να αποτυπωθεί με ιστορικά κριτήρια η εξέλιξη των γεγονότων από το Α' στο Β' Σταφιδικό Συνέδριο και το νέο σταφιδικό νομοσχέδιο «περί φορολογίας του σταφιδόκαρπου και περί συστάσεως Σταφιδικής Τραπέζης» που εισήχθη στη Βουλή το 1899 υπό του Αν. Σιμόπουλου. Κατόπιν της ψήφισης του σταφιδικού νομοσχεδίου, αποφασίστηκε η ίδρυση της Σταφιδικής Τραπέζας με τον Νόμο ΒΦΠΓ' της 17^{ης} Ιουνίου 1899 «περί φορολογίας του σταφιδόκαρπου και περί συστάσεως Σταφιδικής Τραπέζης». Βασική υποχρέωση της Σταφιδικής τράπεζας ήταν να χορηγεί προς τους καλλιεργητές δάνεια με επιτόκιο 5% έως 6% ετησίως. Υπό την Επιτροπή του Γεωγραφικού Συνδέσμου διοργανώθηκε από τις 24 μέχρι τις 28 Απριλίου 1901, το Α' Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο, το οποίο δεν απέδωσε τα ανάλογα αποτελέσματα.

Η απογοητευτική κατάσταση που επικρατούσε στους κόλπους της σταφιδοπαραγωγής, αναχαιτίστηκε από την ίδρυση της «ενιαίας» ή «Προνομιούχου εταιρίας» της σταφίδας που διερευνάται στο επόμενο κεφάλαιο. Η σύμβαση του μονοπωλίου πέρασε στη Βουλή και συζητήθηκε στη συνεδρίαση την 12^η Μαΐου 1903 στην οποία ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης ανακοινώσε την υπογραφή της συμβάσεως. Απογοητευτικά ήταν τα νέα από το Υπουργείο Εξωτερικών, ότι οι ξένες

Δυνάμεις και κυρίως η Αγγλία, είχαν ταχθεί κατά του Μονοπωλίου, θεωρώντας πως η Σύμβαση ερχόταν σε αντίθεση με τους όρους της Εμπορικής Σύμβασης που είχε συνάψει η Ελλάδα με την Αγγλία το 1890. Με την διαδοχή της κυβέρνησης από τον Δ. Ράλλη, στις σταφιδοφόρες επαρχίες γεννήθηκε η ελπίδα ότι πλέον θα επισηφιζόταν από τη Βουλή η Σύμβαση του Μονοπωλίου της σταφίδας. Λόγω της μεγάλης έκθεσης του οικονομικού αδιέξοδου, πρόεκυψε η ανάγκη συστάσεως νέου Σταφιδικού Συνεδρίου με κύρια θέματα το θεσμό του μονοπωλίου και την εφαρμογή της ενιαίας διαχείρισης της σταφίδας. Η Προνομιούχος Εταιρία ιδρύθηκε το 1905 με μετοχικό κεφάλαιο 20 εκατομμύρια φράγκα με κύριο στόχο να ομαλοποιήσει τη ροή εξαγωγών της σταφίδας, αναχαιτίζοντας έτσι την πτώση της τιμής.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, καλύπτεται το σοβαρό ζήτημα της υπερατλαντικής μετανάστευσης στο τέλος του 19ου αιώνα προς την ανατολική Μεσόγειο και προς τις Ηνωμένες Πολιτείες. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα ενίσχυσαν σημαντικά και το εξωτερικό ισοζύγιο πληρωμών. Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 έντεινε τη δυσχερή πορεία της σταφίδας και οδήγησε στο σταφιδικό συνέδριο του 1935 με κύρια αιτήματα του συνεδρίου την άμεση κατάργηση του Α.Σ.Ο. και του παρακρατήματος.

Α΄ Κεφάλαιο

Το θεσμικό και ιστορικό πλαίσιο της εξέλιξης της αγροτικής παραγωγής

1.1. Σύντομη Ιστορική τοποθέτηση στην εξέλιξη της αγροτικής παραγωγής

Οι κύριοι τομείς της οικονομίας τηςυπαίθρου δύναται να διακριθούν στη γεωργία και στην κτηνοτροφία. Άλλες δραστηριότητες όπως η αλιεία, υλοτομία και μεταλλωρυχεία καταλαμβάνουν μικρότερο ποσοστό απασχόλησης. Κάνοντας μια ανάδρομη και ανιχνεύοντας τον πολιτισμικό, κοινωνικοοικονομικό καμβά της χώρας μας αντιλαμβανόμαστε την άρρητη σχέση και την άμεση αλληλεξάρτηση του λαού μας με την γεωργική παράγωγη¹. Από την αρχαιότητα έχει αποδειχθεί μέσω ανασκαφικών αποτελεσμάτων η άμεση εξάρτηση του ανθρώπου με την γεωργική απασχόληση. Κατά τη Νεολιθική περίοδο το σιτάρι, το κριθάρι και τα όσπρια κυρίως τα μπιζέλια και η φακή αποτελούσαν τις βασικές γεωργικές καλλιέργειες. Η προετοιμασία του εδάφους για τις καλλιέργειες γινόταν συνήθως με εργαλεία λίθινα, οστέινα ή και από κέρατα ελαφοειδών. Η συγκομιδή των σιτηρών γινόταν με σύνθετα δρεπάνια, που αποτελούνταν από ένα καμπυλωμένο στέλεχος με λίθινες λεπίδες. Στους μυκηναϊκούς χρόνους η Ελλάδα ήταν μια χώρα με πυκνοδοσωμένα βουνά και καλλιέργειες που παρήγαγαν λίγο σιτάρι και κριθάρι, ελιές σύκα και σταφύλια. Παρατηρούμε ότι η αγροτική παραγωγή επαρκούσε για τη διατροφή του πληθυσμού ενός μυκηναϊκού κράτους και δεν χρειαζόταν να εισάγουν βασικά προϊόντα διατροφής. Ο θεσμός της γαιοκτησίας δεν είναι εύκολο να ερμηνευτεί. Οι γαίες διέπονται από διάφορους κανονισμούς². Οι αρχαίοι Έλληνες ήταν αυτοί που έθεσαν τις βάσεις της επιστημονικής γεωργίας με τις μελέτες τους για την ποιότητα, τη διάβρωση των εδαφών, τη λίπανση, την άρδευση, την αποστράγγιση, τη μέθοδο σποράς και συγκομιδής. Διαδεδομένα επόμενα χρόνια ήταν η χρήση των σπόρων από σιτάρι, ρεβίθι και κεχρί.

Κατά το πέρασμα των χρόνων είναι αιχρήσιμο να τονιστεί ότι ο ελληνικός κόσμος, αρχαϊκός και κλασικός, είναι κόσμος των πόλεων, όμως η αγροτική δραστηριότητα είναι η κυριότερη από τις όλες τις άλλες δραστηριότητες του. Η γεωργία αποτελούσε την κατ' εξοχήν δραστηριότητα της πλειοψηφίας των μελών της

¹Σ. Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομική ιστορία*, Αθήνα 2003, τ. 1, σ. 168

²Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζάς, *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 103

πολιτικής κοινότητας. Το ιδανικό της αυτάρκειας που θα προβάλουν οι φιλόσοφοι του 4^{ου} αιώνα στις ουτοπικές θεωρίες τους είναι η μετάφραση αυτής της πραγματικότητας: ο Έλληνας ζει πρωταρχικά από το προϊόν της γης του.

Η συστηματοποίηση των γνώσεων τους καταγράφηκε σε βιβλία από τον Ξενοφώντα και το Θεόφραστο. Ειδικότερα, τα κείμενα από τα οποία αντλούμαι συγκεκριμένες πληροφορίες για τις αγροτικές τεχνικές και για τα κυριότερα παραγόμενα προϊόντα είναι: τα *Έργα και Ημέρες*, ένα εκτενές ποίημα του Ησιόδου και ο *Οικονομικός* του Ξενοφώντα του 4^{ου} αιώνα. Αντιπαραθέτοντας τα δυο κείμενα καταλαβαίνουμε καλά ότι οι αγροτικές τεχνικές δεν μεταβάλλονται καθόλου από τον 8^ο έως τον 4^ο αιώνα. Συμπληρωματικά, ο Ξενοφών στον *Οικονομικό* αναφέρει ότι η γεωργία μαθαίνεται εύκολα και η γη ανταμείβει όποιον την φροντίζει κατά τις απαιτήσεις της. Ως εργαλεία αναφέρονται τα στοιχειώδη μεταξύ αυτών ένα απλό ξύλινο άροτρο με υνί από μέταλλο και μια μικρή σβάρνα για το βωλοκόπημα. Εφαρμόζουν την εναλλακτική, κάθε δυο χρόνια, καλλιέργεια με αγρανάπαυση και αγνοούν την χρήση ζωικών λιπασμάτων.

Η αρχαϊκή εποχή, όπως είδαμε, ήταν εποχή κοινωνικών και πολιτικών ταραχών, που ακολουθήθηκαν από αναβρασμό γαιών. Στην κλασική εποχή οι ταραχές συνεχίζονται σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού κόσμου και ειδικότερα στην Πελοπόννησο, ενώ σε άλλες περιοχές συναντούμε φαινόμενα συγκέντρωσης γαιών με διαφορετικές διαδικασίες: αγορές, πωλήσεις, δηλαδή κερδοσκοπίες σαν αυτές που αναφέρει ο Ξενοφών στον *Οικονομικό*, διαδικασίες που δείχνουν ότι η σχεδόν θρησκευτική φύση του δεσμού του ανθρώπου με τη γη έχει αρχίσει να αλλοιώνεται και ότι η γη, χωρίς ακόμη να έχει γίνει ακριβώς εμπόρευμα, βρίσκεται ωστόσο κάτω από ένα περισσότερο ευμετάβλητο καθεστώς³. Οι Ρωμαίοι πήραν και κωδικοποίησαν σε νόμους τις γνώσεις και τα γεωργικά έθιμα των Ελλήνων. Με την πάροδο των χρόνων η γεωργική παραγωγή συνέχισε να αποτελεί βασικός οικονομικός πυλώνας της κοινωνικής ανάπτυξης.

Οι ραγδαίες εξελίξεις που γνώρισε ο σύγχρονος κόσμος στον οικονομικό τομέα άσκησαν σοβαρές πιέσεις στον αγροτικό χώρο. Ο τελευταίος κυριαρχούσε παραγωγικά αλλά και κοινωνικά στην ιστορία των ανθρώπινων πολιτισμών ως το 19ο αιώνα. Με τη βιομηχανική επανάσταση, η κυριαρχία αυτή άρχισε προοδευτικά να

³C. Mosse, An. Schnapp, *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα 2007, σ. 94

υποχωρεί σε ορισμένες περιοχές του κόσμου. Η κατοχή γης έπαυε προοδευτικά να είναι πηγή εξουσίας οδηγώντας σταδιακά στην αγροτική μεταρρύθμιση. Την κατάργηση δηλαδή των μεγάλων ιδιοκτησιών και την κατάτμηση των αξιοποιήσιμων εδαφών σε μικρές παραγωγικές μονάδες, οικογενειακού χαρακτήρα, που ανταποκρίνονταν καλύτερα στις νέες παραγωγικές και κοινωνικές συνθήκες. Διανομή των εθνικών γαιών που προέκυψαν από τον επαναστατικό αγώνα του 1821-1828 δημιούργησε πλήθος αγροτών με μικρές ή μεσαίες ιδιοκτησίες. Το πρόβλημα της μεγάλης ιδιοκτησίας επήλθε με την διεύρυνση του ελληνικού κράτους με τα Επτάνησα (1864), την Άρτα και τη Θεσσαλία (1881)⁴. Με την ψήφιση των νόμων το 1907, έπειτα από πολλές αντιδράσεις, επέτρεπαν στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση να απαλλοτριώνει μεγάλες ιδιοκτησίες, ώστε να μπορεί να τις διανέμει σε ακτήμονες. Αποκορύφωση των συγκρούσεων ήταν η έντονη διαμάχη που έγινε στο χωριό Κιλελέρ (1910).

Οι μεταπολεμικές όμως οικονομικές αλλαγές και εξελίξεις με την εκβιομηχάνιση της χώρας και την οικονομική πρόοδο, άλλαξαν την εικόνα. Ο Έλληνας γεωργός είχε τη λιγότερη εκμεταλλεόμενη έκταση (κατά κεφαλή) και τη χαμηλότερη απόδοση (κατά στρέμμα). Το γεωργικό εισόδημα δεν ξεπερνούσε κατά μέσο όρο τα 30-40% του εθνικού εισοδήματος. Η αντιμετώπιση της αγροτικής δραστηριότητας ως δευτερεύουσας ή συμπληρωματικής, σε σχέση με άλλες χρηματοοικονομικές δράσεις δεν ευσταθεί καθώς τα επιτεύγματα της αγροτικής παραγωγής κατά το μακρύ διάστημα των τελευταίων εκατονταετηρίδων δεν είναι καθόλου αμελητέα. Μεταπολεμικά η γεωργική παραγωγή εκσυγχρονίστηκε και στηρίχτηκε αρκετά σε νέα τεχνολογικά μέσα και εγγειοβελτιωτικά έργα⁵.

Μέσα σε αυτήν την ιστορική ανασκόπηση που αποτυπώθηκε παραπάνω εξέχουσα σημασία στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου είχε η καλλιέργεια στις σταφίδας. Το αμπέλι είναι από τα πιο αρχαία φυτά τα οποία καλλιεργεί ο άνθρωπος. Είναι καταγεγραμμένο ότι ανάμεσα σ' όλους τους λαούς του κόσμου πρώτα οι Έλληνες και ύστερα οι Ρωμαίοι θεωρούνται οι πιο ειδικευμένοι αμπελοκαλλιεργητές και οινοπαραγωγοί. Έχει αποτυπωθεί σε πολλούς τομείς: στη μυθολογία, ζωγραφική, γλυπτική, ποίηση, έχει διαπεράσει στα ήθη και έθιμα, στις

⁴Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2007, σ. 90

⁵Ε. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκης, *Εισαγωγή στην Νεοελληνική οικονομική ιστορία (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2007, σ. 81

συνήθειες της διατροφής, στο εμπόριο, στην ιατρική ακόμη και στη θρησκεία μας, με την αποτύπωση της αμπέλου. Αρχαίοι έλληνες συγγραφείς όπως ο Ηρόδοτος, Πλάτων, Αριστοτέλης αναφέρονται συχνά στις σταφίδες, που παράγονταν από την αρχαιότητα και ήταν γνωστές ως “ασταφίδες” ή “σταφυλίδες” ή “σταφίδες”. Η κορινθιακή σταφίδα καλλιεργείται στον ελλαδικό χώρο από τους ομηρικούς χρόνους, ενώ γραπτές αναφορές για το εμπόριό της υπάρχουν από τον 12ο αιώνα. Από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, η καλλιέργεια της σταφίδας άρχισε να παίρνει εντυπωσιακές διαστάσεις, λόγω της εξωτερικής ζήτησης του προϊόντος στην ευρωπαϊκή αγορά και κυρίως την αγγλική. Μέχρι το 1860 με την αύξηση των σταφιδαμπέλων που έφτασαν τις 150.000 στρέμματα περίπου, ο όγκος της παραγωγής δεκαπλασιάστηκε με πολλά πλοία να φεύγουν για εξαγωγές στο εξωτερικό⁶.

Για τα επόμενα χρόνια η σταφίδα γίνεται το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν του Ελληνικού Βασιλείου, ενώ παράλληλα διαμορφώνεται μια νέα κοινωνική αστική τάξη, γνωστή και ως «κοινωνία της σταφίδας». Η σταφίδα έφερε νέα δεδομένα στα οικονομικά του κράτους, καθόρισε την καθημερινότητα των εξαρτώμενων πόλεων και δημιούργησε νέα επαγγέλματα αρκετά προσοδοφόρα. Κατά την δεκαετία του 1850 εξαιτίας της επιδημίας φυλλοξήρας και το 1877⁷, επανεμφανίζονται τα πρώτα προβλήματα με την ύφεση της αγγλικής αγοράς. Την κατάρρευση των τιμών απέτρεψε το μεγάλο άνοιγμα των γαλλικών αγορών τον Οκτώβριο του 1879, το οποίο οφειλόταν στην πτώση της γαλλικής οινοπαραγωγής λόγω της φυλλοξήρας που έπληξε τα γαλλικά αμπέλια. Η κατάρρευση του σταφιδεμπορίου ήταν πλέον γεγονός με την μεγάλη σταφιδική κρίση το 1890 να επιφέρει οικονομικό πλήγμα και μετανάστευση. Η σταφιδική κρίση σηματοδότησε την βιομηχανοποίηση της γεωργικής παραγωγής και οδήγησε σε νέα δεδομένα. Επίσης, καταλυτικό ρόλο απέκτησε ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός (Α.Σ.Ο.) που ιδρύθηκε το 1925 και διαλύθηκε το 1997⁸. Σε επόμενο κεφάλαιο θα ακολουθήσει εκτενής ιστορική αναφορά στην καταλυτική οικονομική και κοινωνική σημασία της σταφίδας.

⁶ Χ. Χατζιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα – Οι απαρχές 1900- 1922*, Αθήνα 1999, τ. 1, σ. 92

⁷Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες*, Αθήνα 1999, σ. 34

⁸Α. Σίδερης, *Η γεωγραφική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασανεκατονταετία, 1833- 1933*, Αθήνα 1934, σ. 125

1.2. Η αγροτική μεταρρύθμιση και το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα

Η γεωργική πολιτική του νεοελληνικού κράτους μπορεί να διακριθεί τρεις περιόδους: Α' περίοδος, από το 1821 μέχρι το 1880, Β' περίοδος, από το 1880 μέχρι το 1911 και Γ' περίοδος, από το 1911 έως σήμερα⁹. Με την κήρυξη της επανάστασης κατά την πρώτη περίοδο, ήρθε στο προσκήνιο και το αγροτικό ζήτημα. Οι Έλληνες κοτζαμπάσηδες προσπάθησαν με όλα τα μέσα να αρπάξουν τα μέχρι πρότινος τουρκικά τσιφλίκια και τέθηκε πάλι το ζήτημα της εκποίησης των εθνικών γαιών. Παρά τις περιοριστικές διάταξεις που ψηφίστηκαν, οι κοτζαμπάσηδες κατόρθωσαν να αποσπάσουν τα τουρκικά τσιφλίκια, εντείνοντας έτσι το αγροτικό ζήτημα. Το 1826 ο Ν. Φλογαΐτης με επιτολή του προς τη Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος προτείνει «*αι εθνικάίγαιαι να παραχωρηθούν άνευ αποζημιώσεως εις όλους τους πτωχούς αγωνιστάς*». Κατά την στατιστική του Στρόγκ οι τουρκικές ιδιοκτησίες που περιήλθαν στον Ελληνικό δημόσιο ήταν τα 2/3 των καλλιεργημένων εκτάσεων. Ειδικότερα αναφέρεται ο πλήρης αριθμός:

γαίες καλλιεργημένες- ιδιόκτητες 2.513.566, εθνικές 6.068.020

γαίες ακαλλιεργητες-ιδιόκτητες 3.006.188, εθνικές 10.040.000

Όλη η περιούσια του Ελληνικού δημοσίου πέρασε σίγα σιγά στους κοτζαμπάσηδες οι οποίοι κατέλαβαν τα περισσότερα πρώην Τουρκικά τσιφλίκια. Ψηφίστηκαν νόμοι για το όφελος των πτωχών αγροτών όπως αυτός του 1835 σύμφωνα με τον οποίο είχαν το δικαίωμα να λάβουν ως προικοδότηση έως δυο χιλιάδες δραχμές Εθνικά κτήματα. Η συμφωνία αυτή επισφραγίστηκε κι από το διάταγμα του 1836, του νόμου του 1833 και του 1848 όπου οριζόταν η δυνατότητα χορήγησης ενός στρέμματος σε κάθε γεωργό. Ωστόσο, οι ανωτέρω νόμοι και διατάξεις δεν τηρηθήκαν με αποτέλεσμα τον μαρασμό των αγροτών¹⁰.

Κατά την δεύτερη περίοδο το αγροτικό ζήτημα παρουσίασε νέα έξαρση μετά τη προσάρτηση της Θεσσαλίας (1882) προκαλώντας τις έντονες διαμαρτυρίες των Θεσσαλών ακτημόνων. Για την αποσυμφόρηση της κατάστασης η πρώτη κυβέρνηση Α. Κουμουندούρου ψήφισε το νόμο ΥΑΑ (1871), ενώ η κυβέρνηση Θ. Δεληγιάννη (1886) υπέβαλε στην Βουλή πέντε *φιλαγροτικά* νομοσχέδια τα οποία τελικώς δεν

⁹ Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1975, σ. 162

¹⁰ Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 166

ψηφίστηκαν. Μετά από πολλές πιέσεις η κυβέρνηση Θεοτόκη(1907) εισήγαγε στην Βουλή νέο νομοσχέδιο περί διανομής των Στεφανοβικέϊων κτημάτων. Οι εντάσεις οξύνονται με την αγροτική Θεσσαλική εξέγερση του 1910. Τα αιματηρά γεγονότα που ακλούθησαν γνωστά ως εξέγερση του Κιλελέρ είχαν ως βασικό αίτημα την άμεση απαλλοτρίωση των τσιφλικιών¹¹.

Μετά τον πόλεμο του 1912- 1913 που χαρακτηρίζεται ως τρίτη περίοδος των γεγονότων, προσαρτήθηκαν πολλές επαρχιακές περιοχές της Ελλάδος που κατεξοχήν ήταν τσιφλίκια. Στο σύνολο τα τσιφλίκια των νέων επαρχιών έφτασαν τα 1.228 με τη Μακεδόνα και στην Ήπειρο να βρίσκονται οι μεγαλύτερες εκτάσεις. Η κυβέρνηση Βενιζέλου μετά το κίνημα στο Γουδί και τις πολλές υποσχέσεις που είχε υποσχεθεί στους αγρότες, άρχισε να προκαλεί δυσφορία η ανοχή η οποία έδειχνε προς τους τσιφλικιάδες. Ενώ είχαν ψηφιστεί οι νόμοι 351 και 603 το 1914 που περιόριζαν η έξωση των κολλήγων από τους τσιφλικιάδες, δεν τηρήθηκαν προκαλώντας εντάσεις. Υπό την Επαναστατική κυβέρνηση Θεσσαλονίκης δημοσιεύτηκαν τέσσερα διατάγματα (2466,2467,2469,2470) με τα οποία ρυθμιζόταν νομοθετικώς η αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Τα διατάγματα αυτά μετά την επικράτηση της Επαναστατικής κυβέρνησης Θεσσαλονίκης έλαβαν ισχύ σε όλη την Ελλάδα δια του νόμου 1072 Α, 1072 Β, 1072 Δ, 1072 Ε, του 1917. Κατά το 1929 υποστηρίχτηκε η ανταγροτική φύση του νομοσχεδίου και ώθησε το Σοσιαλεργατικό κόμμα να λάβει θέση έναντι της άμεσης απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών. Μετά το νόμο 2052, έχουμε τον αγροτικό νόμο επί κυβερνήσεως Γούναρη με το οποίο θεσπίζονταν ειδικά θέματα απαλλοτριώσεων.

Έπειτα ακλούθησε Νομοθετικό Διάταγμα της κυβέρνησης Πλαστήρα το Φεβρουάριο του 1925. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, η αποζημίωση που έπρεπε να λαμβάνουν οι ιδιοκτήτες, οριζόταν εις το εικοσαπλάσιο της Προπολεμικής προσόδου του απαλλοτριωμένου κτήματος προσαυξημένης κατά το 30-40% αναλόγως των συνθηκών. Επιπλέον αποδιδόταν στον τσιφλικιά παραπάνω προσαύξηση ίση με το 50% επί της βασικής αποζημίωσης. Παρά τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, οι φόροι έχουν επιβαρύνει οικονομικά τους αγρότες κυρίως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια λόγω της υποτίμησης του νομίσματος και της

¹¹Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ.174

υπερτίμησης των προϊόντων¹². Κατά τον προϋπολογισμό του 1927-1928 το σύνολο των προβλεπόμενων άμεσων φόρων ανέρχεται σε 1.485 εκ. δραχμές. Ειδικότερα, καταγράφεται: *Φόρος εγγείου παραγωγής – δρχ. 180.000.000*

Φόροι επί της σταφίδας - 58.000.000

Η ελληνική αγροτική μεταρρύθμιση έγινε το 1917¹³. Η Διεθνής συγκυρία του Μεγάλου πολέμου το 1914-1918 και ο ναυτικός αποκλεισμός της χώρας, συνέβαλαν στην οικονομική αυτάρκεια της. Ένας ακόμη παράγοντας που επέτρεψε την διεύρυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης ήταν η μαζική άφιξη 1,5 εκ Ελλήνων προσφύγων εκ της Μ. Ασίας το 1922. Υπό τους όρους αυτούς η αγροτική μεταρρύθμιση υπήρξε μεταξύ των πρώτων και των πλέον ριζοσπαστικών σε σχέση με αυτές που εφαρμόστηκαν την ίδια περίοδο στις 11 χώρες ανατολικής Ευρώπης.

Στην Ελλάδα ο χαρακτήρας της αγροτικής μεταρρύθμισης ώθησε την ελληνική γεωργική οικογένεια να ενσωματωθεί κατά τον καλύτερο τρόπο στο κοινωνικό πλαίσιο του καπιταλισμού. Η αγροτική πίστη δεν κατάφερε να επαναφέρει την ισορροπία λόγω των τοκογλυφικών πιστωτικών υπηρεσιών των μεγάλων γαιοκτημόνων¹⁴. Κατά το Μεσοπόλεμο, η κατάτμηση της γης βοήθησε πολύ στην εκβιομηχάνιση. Εν κατακλείδι, η αγροτική μεταρρύθμιση συνέβαλε ικανοποιητικά στην αυξανόμενη κοινωνική συμπίεση της αγροτικής εργασίας και κατάφερε να προωθήσει την αυτοματοποιημένη γεωργία στις ανάγκες της οικονομικής – καπιταλιστικής ανάπτυξης τη χώρας¹⁵.

¹²Συλλογικό έργο, *Θέματα Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1991, σ. 276

¹³Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1973, σ. 284

¹⁴Πάνδημος Παντειακές δημοσιεύσεις, «Οι κοινωνικοί αγώνες των σταφιδοπαραγωγών στη Μεσοσημία κατά τον Μεσοπόλεμο», 2016, <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:17756>, επίσκεψη στις 8.10.2019

¹⁵W. Rosener, *Οι αγρότες στην Ευρώπη*, Αθήνα 1999, σ. 318

Β Κεφάλαιο

Η εμφάνιση και η εξάπλωση της σταφίδας

Από τις επικρατέστερες καλλιέργειες στον ελληνικό χώρο μεταξύ άλλων ήταν η σταφίδα. Οι αλληπάλληλες κρίσεις του εμπορίου της σταφίδας στο 19^ο αιώνα ήταν το σημαντικότερο οικονομικό γεγονός στην Ελλάδα μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Η σταφιδική κρίση ήταν η βασικότερη αφορμή που οδήγησε στον άμεσο παρεμβατισμό του κράτους στην ιδιωτική οικονομία. Η αυξημένη ζήτηση της σταφίδας οδήγησε την Ελλάδα να εμφανιστεί στις διεθνείς συναλλαγές φτάνοντας να καλύπτει το 50- 75% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της¹⁶. Οι αγρότες της δυικής και βορειοδυτικής Πελοποννήσου και των Επτανήσων επεξέτειναν τις αμπελοφυτείες σε πρωτοφανείς διαστάσεις, εξοβελίζοντας σε μεγάλο βαθμό τις υπόλοιπες καλλιέργειες. Μέσω της οικονομικής άνθισης που επήλθε από την παραγωγή της σταφίδας δημιουργήθηκε μια νέα εμπορική αστική τάξη.

Το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν του Ελληνικού Βασιλείου, από την Απελευθέρωση μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ήταν η σταφίδα, η οποία, μέχρι το 1880, κάλυπτε περισσότερο από το 50% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας και κατά τη δεκαετία του 1880 ξεπέρασε το 60%¹⁷. «Όταν ομιλώμεν περί της γεωργικής ημών παραγωγής, δεν λέγομεν άλλον τι παρά σταφίδα, και πάλιν σταφίδα, και πάλιν και αιωνίως σταφίδα», έγραψε το 1880 ο Πατρινός πολιτικός και εκδότης της Καρτερίας Παν. Χαλικιόπουλος, ενώ ο καθηγητής Ξεν. Ζολώτας παραλλήλισε το προϊόν, «ως η Βραζιλία με τον καφέ».

Σχετικά με την ονομασία της Ο Ξενοφών στην “Κύρου Ανάβαση” αναφέρεται στην «αποξηραμένη σταφυλή» για να περιγράψει την διάβαση των στρατευμάτων του δια μέσου της Αρμενίας κάνοντας λόγο και για την σταφίδα. Η μνεία αναφέρει: «ο μικρός της σταφιδαμπέλου θάμνος είναι αυτόχθων εν Ασία, εν αυτή δήλον ότι το πρώτον εφυτεύθη και εκαλλιεργήθη, είτα δε εξ αυτής μετεφέρθη και ενεκλιματίσθη και εις άλλας χώρας, οίον την Πελοπόννησον». Με τον όρο «σταφίς» και «ασταφίς» ίσως υπονοεί την σημερινή Κορινθιακή σταφίδα, η οποία κατέστη είδος

¹⁶ Αλ. Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος-20ός αιώνας, Από τον αγώνα της ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα 2007, σ. 75

¹⁷ Ε. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ.62

εμπορεύσιμον της Πελοποννήσου, των Ιονίων Νήσων και της Στερεάς Ελλάδος προ εξακοσίων περίπου ετών και η οποία οφείλει την ονομασία της στους Γάλλους (*RaisindeCorinthe*). Με αυτό τον όρο οι αρχαίοι Έλληνες χαρακτήριζαν τον ώριμο και αποξηραμένο καρπό κάθε είδους σταφυλιού. Σύμφωνα με τον Καργάκο η λέξη *currant*, που σημαίνει στα αγγλικά την Κορινθιακή Μαύρη Σταφίδα, προέρχεται από την Κόρινθο. Σε κείμενα της εποχής του 14^{ου} αιώνα τη λέξη τη βρίσκει κανείς γραμμένη σε πάμπολλες παραλλαγές, *corentes*, *corauntz*, *currents*, *currence*, *corans* παραγόμενη από τα γαλλικά, *raisinsdeCorinthe*, ή μάλλον *raisinsdeCorauntz*¹⁸.

Η καλλιέργεια ξηρής σταφίδας στην Ελλάδα αφορά δύο τύπους: την Κορινθιακή (μαύρη σταφίδα) και τη Σουλτανίνα (ξανθιά σταφίδα). Η σταφίδα «σταφιδάμπελος» είναι ποικιλία της οиноφόρου αμπέλου. Έχει ισχυρό κορμό και μακριές κληματόβεργες που έχουν γόνατα σε απόσταση πάνω από οκτώ εκατοστά το ένα από το άλλο. Τα φύλλα είναι μικρότερα από τα φύλλα της οиноφόρου αμπέλου, λεία και βαθυπράσινα από πάνω και χνουδωτά και γκριζοπράσινα από κάτω. Έχει έλικες με αρκετές περιελίξεις και άνθη που σχηματίζουν βοτρυοειδείς ταξιανθίες (η διάταξη των ανθών). Υπάρχουν ποικιλίες χωρίς κουκούτσια και άλλες με κουκούτσια (γίγαρτες).

Σχετικά με αποξήρανση του καρπού του σταφιδαμπέλου ωριμάζει τέλη Ιουλίου με αρχές Αυγούστου. Μετά τη συγκομιδή γίνεται η αποξήρανση με άπλωμα κάτω από υπόστεγα. Σε πολλές σταφίδες πριν την αποξήρανση τις εμποτίζαν σε ασβεστόχο-αλκαλικό διάλυμα. Σχετικά με τις ποικιλίες, όπως προαναφέρθηκε, η σταφίδα διακρίνεται σε κορινθιακή και σουλτανίνα. καλλιέργεια της Κορινθιακής εντοπίζεται στις περιοχές της Βόρειας και Δυτικής Πελοποννήσου, καθώς και στη Ζάκυνθο, ενώ η καλλιέργεια της Σουλτανίνας εντοπίζεται κυρίως στην Κρήτη και στην Κορινθία. Η Κορινθιακή σταφίδα, είναι ποικιλία που δίνει μαύρες αγίγαρτες και καλλιεργείται στον ελλαδικό χώρο από τους Ομηρικούς χρόνους με γραπτές αναφορές για το εμπόριό της να αναφέρονται από τον 12ο αιώνα. Στα τέλη του 19ου αιώνα οι εξαγωγές σταφίδας αποτελούσαν έως και το 75% του συνόλου των

¹⁸Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, «Ξηρή Σταφίδα» Σταφίδα Κορινθιακή και Σουλτανίνα, Παρασκευή, 30 Σεπτεμβρίου 2016, <http://www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/crop-production/ampeli/1062-apojiramenistafida>, επίσκεψη στις 16.09.2019

ελληνικών εξαγωγών, γεγονός που συνέβαλε τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, στην ανασυγκρότηση του σύγχρονου ελληνικού κράτους, στη δημιουργία των πρώτων βιομηχανικών πυρήνων καθώς και στον αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας την ίδια περίοδο¹⁹. Αυτή η ποικιλία, ορίζεται παγκοσμίως ως μοναδικό προϊόν, δεδομένου ότι στην Ελλάδα παράγεται άνω του 80% και είναι ποικιλία διπλής χρήσης, δηλαδή μπορεί να αποξηραθεί ή να οδηγηθεί στην οινοποίηση. Η σταφίδα σουλτανίνα αποτελεί ποικιλία με ισχυρό κορμό και παχιές κληματόβεργες με καρπό σε χρυσοκίτρινο χρώμα. Πιστεύεται ότι διαδόθηκε στην Ελλάδα από τον Σουλτάνο του Ιράκ, από όπου πήρε και το όνομά της. Από εκεί μεταφέρθηκε αρχικά στη Μ.Ασία, από όπου η καλλιέργειά της μεταδόθηκε και στις άλλες χώρες. Φέρεται ιστορικά πως η ουσιαστική επέκτασή της καλλιέργειας στην Ελλάδα άρχισε μετά τον διωγμό του ελληνικού στοιχείου της Ιωνίας (1912-24), όπου κατέφυγαν στην Ελλάδα πολλοί έμποροι και καλλιεργητές Σουλτανίνας. Ιδιαίτερη δόθηκε το 1923 με την σύμβαση της Λοζάννης και την ανταλλαγή πληθυσμών Ελλάδας Τουρκίας. Κυριότερα κέντρα καλλιέργειας της είναι: η Κορινθία, Ηλεία, Κρήτη Ν. Ηρακλείου και το νησί της Ρόδου. Αξίζει να σημειωθεί ότι αποτελεί ποικιλία που είναι τριπλής χρήσης, δηλαδή μπορεί να διατεθεί ως νωπό προϊόν (επιτραπέζιο σταφύλι), να αποξηραθεί ή/και να οδηγηθεί στην οινοποίηση.

2.1. Σύντομη ιστορική αναφορά στην καλλιέργεια της σταφίδας από την αρχαιότητα έως την περίοδο της Τουρκοκρατίας

Σπάνια η ιστορία ενός τόπου έχει συνδεθεί τόσο στενά με ένα αγροτικό προϊόν όσο η περιοχή της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου με την σταφίδα. *Το πολύτιμον* προϊόν της χώρας μας, μας μεταφέρει μία εικόνα της αξίας που είχε η σταφίδα την εποχή εκείνη: «*Σταφίς· ο μεγαλείτερος πλούτος της Πελοποννήσου [...]· ο ιδρώς και η αγωνία των καλλιεργητών συγκεντρώνονται και εμφανίζονται εις τον ωραίον καρπόν της αμπέλου.*» Η σταφίδα ήταν ο άξονας της παραδοσιακής αγρό-εμπορευματικής δομής που είχε διαμορφωθεί πριν από το 1880 στην Ελλάδα. Η καλλιέργεια της μέχρι την απελευθέρωση (1830) ήταν σχετικά περιορισμένη. Από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, η καλλιέργεια της σταφίδας άρχισε να παίρνει εντυπωσιακές διαστάσεις,

¹⁹Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 24

λόγω της εξωτερικής ζήτησης του προϊόντος στην ευρωπαϊκή αγορά και κυρίως την αγγλική.

Κατά του αρχαίους χρόνους ήταν γνωστή στον μεσογειακό χώρο η οινοφόρος άμπελος. Οι αρχαίοι έλληνες με τη λέξη *ασταφίς ή σταφίς* αποκαλούσαν την κοινή σταφυλή σε ξηρά κατάσταση. Οι σταφίδες, ασταφίδες ή σταφυλίδες, αναφέρονται από πολλούς αρχαίους συγγραφείς, η δε παροιμία «*ανθρώπου γέροντος ασταφίς η κεφαλή*», που χαρακτηρίζει την ρυτιδωδή κατάσταση της σταφίδας, μαρτυρεί ότι ήταν γνωστή ως προϊόν από πολύ παλαιά²⁰. Ενώ η σταφιδάμπελος θεωρείται αυτοφυές φυτό του ελλαδικού χώρου. Στην αρχαία ελληνική μυθολογία, η γέννηση της αμπέλου αποδίδεται στον θεό του Ολύμπου Διόνυσο. Σύμβολο του Διονύσου ήταν ένα ραβδί στολισμένο με φύλλα κισσού και αμπελόφυλλα. Ακριβή ιστορικά στοιχεία για την έναρξη της καλλιέργειας της σταφιδάμπελου δεν υπάρχουν. Θεωρείται ότι άρχισε κατά τους πρώτους αιώνες της δεύτερης μ.Χ. χιλιετίας. Κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας (1212-1360)²¹ στην Πελοπόννησο ορίζεται πως οι Φράγκοι ανακάλυψαν την σταφιδάμπελο και άρχισαν να την καλλιεργούν σε διάφορες περιοχές της Πάτρας, στην επαρχία της Κορίνθου και στο Δουκάτο Γλαρέντζας.²² Κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας, η σταφίδα είχε αρχίσει να αποτελεί προϊόν εμπορίου προς της Ευρώπη. Σταδιακά άρχισε να διαδίδεται στην Αγγλία που από τον 15^ο αιώνα χρειαζόταν ειδική άδεια για την εμπορία του προϊόντος. Από εκεί διαδόθηκε στη Γαλλία και στη Γερμανία.

Μετά την παράδοση της Πελοποννήσου στους Τούρκους οι Ενετοί άρχισαν να προωθούν την καλλιέργεια της σταφιδάμπελου στα Ιόνιανησιά. Μετά από δουκικό διάταγμα άρχισε να αποτρέπεται η καλλιέργεια της σταφίδας στην Ζάκυνθο και στη Κεφαλονιά. Κατά την περίοδο της Α' τουρκικής κατοχής στην Πελοπόννησο μειώθηκε αισθητά η παραγωγή της σταφίδα. Η πρώτη σημαντική αύξηση της παράγωγης της σταφίδας σημειώθηκε στη Ζάκυνθο και στη Κεφαλονιά. Η παραγωγή εξαγόταν στο σύνολό της και το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος κατευθυνόταν στη βρετανική αγορά, που αποτελούσε, ήδη από την εποχή κείνη, τον κύριο καταναλωτή κορινθιακής σταφίδας. Στην Αγγλία διοχετεύονταν το 78% της όλης παραγωγής, το

²⁰R. Treuil, P. Darcque, J. Poursat, G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου: κατά τη νεολιθική και την εποχή του χαλκού*, Αθήνα 1996, σ. 526

²¹Κ. Αρώνη- Τσίγλη, *ό.π.*, σ. 23

²²Κ. Αρώνη- Τσίγλη, *ό.π.*, σ. 23

υπόλοιπο 22% στην Ολλανδία και την υπόλοιπη Ευρώπη²³. Η ανάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας στην Πελοπόννησο, στη Ζάκυνθο, στη Κεφαλονιά, στο Μεσολόγγι και στο Αιτωλικό οφείλεται στη διάδοση των ζαχαρωδών στη διατροφή όλων των κοινωνικών τάξεων της Αγγλίας, με την εμπορία να ελέγχεται από την Levant Company. Η Βενετία επιβάλλει δύο φορολογίες που καθιστούν την νησιωτική τιμή απώτερη από την πελοποννησιακή. Η καλλιέργεια της σταφίδας εδραιώνει με τις προαγορές ένα σύστημα γενικευμένης πίστης με έντονο τον τοκογλυφικό χαρακτήρα στα νησιά. Η σμυρναϊκή σταφίδα απορροφάται κατά κύριο λόγο από το εσωτερικό σε αντίθεση με την νησιωτική και πελοποννησιακή σταφίδα. Το 1581 παραχωρήθηκε στο δημοτικό συμβούλιο ειδική «άδεια αποκλειστικής εμπορίας μετά του μεγάλου Τούρκου» οποία μεταβιβάστηκε το 1592 στην Εταιρεία του Λεβάντε. Η σταφίδα στην Αγγλία χρησιμοποιείτο στην οινοποιία ενώ αργότερα αποκλειστικά για τροφή.

Κατά τη δεύτερη ενετοκρατία στην Πελοπόννησο ο Μοροζίνι κατέλαβε μεγάλες προσπάθειες για την προώθηση του προϊόντος η οποία απέτυχε λόγω της κατάληψης της περιοχής αργότερα από τους Τούρκους. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα στην καλλιέργεια της σταφίδας παρατηρήθηκε άνθιση στα βορειοδυτικά παράλια της Πελοποννήσου. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο τέλος του αιώνα αυτού η παραγωγή σταφίδας ανερχόταν στα 6 εκατομμύρια ενετικών λίτρων και προωθούνταν μέσω των λιμένων της Πάτρας, Αιγίου, Κορίνθου, Διακοφτού, Ξυλοκάστρου, Κυλλήνης και Ακράτας προς την Αγγλία, Ολλανδία, Τεργέστη, Λιβόρνο και Γένοβα²⁴.

2.2. Η καλλιέργεια της σταφίδας από τις εθνικές γαίες έως την διανομή τους το 1871

Κατά τη διάρκεια του αγώνα για την ανεξαρτησία τα σπουδαιότερα αγροτικά προϊόντα ήταν η σταφίδα και τα καπνά. Ωστόσο την περίοδο αυτή παρατηρείται μια κάμψη στην παραγωγή της σταφίδας με την τοκογλυφία, την δυστυχία των αγροτών να κυριαρχούν. Στον προϋπολογισμό ετήσιων εσόδων του κράτους που υποβλήθηκε στην Β' Εθνική Συνέλευση στο Άστρος, αναφέρονται ως έσοδα της κορινθιακής σταφίδας της επαρχίας της Βοστίτζας 56.000 γρόσια/ 30.800

²³Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ.24

²⁴ Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, Αθήνα 1976, τ. 2, σ. 325

φράγκα. Σύμφωνα με τις αναφορές της περιόδου το αναγραφόμενο ετήσιο εισόδημα του κράτους από την παράγωγη της σταφίδας υπερέβαινε στο ελάχιστο το 1εκ. ενετικές λίρες, θέτοντας ως ανώτατο όριο παραγωγής το 1,125 εκ. ενετικών λιρών. Αυτή η παραγωγή δεν θα συνεχιστεί και θα περιοριστεί μετά την επικράτηση των στρατευμάτων του Ιμπραήμ Πασά. Με την άφιξη του Καποδίστρια ενισχύθηκε η καλλιέργεια της σταφίδας και εξαπλώθηκε από την Κόρινθο έως την Πάτρα.

Αξιοσημείωτη επέκταση της καλλιέργειας διενεργήθηκε στα επόμενα χρόνια μετά την ανεξαρτησία της Ελλάδος. Μετά το 1839, η εγγύηση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας που παρείχε το νεαρό κράτος, σε συνδυασμό με την εξωτερική αυξημένη ζήτηση λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης των εισοδημάτων στην Αγγλία κατά την Βιομηχανική Επανάσταση, οδήγησε του Πελοποννήσιους καλλιεργητές στην περαιτέρω ενασχόληση τα αμπέλια. Σημείο τομής που ώθησε την σταφιδοκαλλιέργεια ήταν η εφαρμογή του νόμου *«περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών»* του 1835, σύμφωνα με το οποίο πωλήθηκαν σε ιδιώτες σημαντικές εκτάσεις πρώην εθνικών γαιών²⁵. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1830 έως το 1860 η παραγωγή αυξήθηκε κατακόρυφα. Στα πρώτα χρόνια του νεαρού βασιλείου φυτεύονταν πάνω από 5.000 στρέμματα κάθε έτος. Έως τα τέλη της δεκαετίας αυτής η καλλιέργεια έφτασε μέχρι τη βόρεια Πελοπόννησο. Το 1848 πραγματοποιήθηκε μια τεχνική πρόοδος μέσω της οποίας εισήχθηκε το *«χάραγμα»* των φυτών οδηγώντας στην παραγωγή μέσης ποικιλίας σταφίδας σε περιοχές της δυτικής Πελοποννήσου. Αξίζει να αναφερθεί πως η άνθιση του κλάδου της σταφιδοπαραγωγής ήταν τόσο σημαντική που το 1851 ξεπερνούσε τους 26 χιλιάδες τόνους, αποτελώντας το 68% των ελληνικών εξαγωγών και ισοδυναμούσε με το 80% της αξίας της εθνικής σιτοπαραγωγής. Από το 1851 και μετά παρατηρήθηκε καθίζηση της παραγωγής λόγω της ασθένειας ωίδιο που έπληξε τα αμπέλια. Την περίοδο αυτή ιδιαίτερη άνθιση παρατηρήθηκε την σταφίδα της Ηλείας η οποία δεν επληγή από την ασθένεια και σημειώθηκε ιδιαίτερη ζήτηση. Το 1863, η κορινθιακή σταφίδα έφτανε τους 58 χιλιάδες τόνους αντιστοιχώντας το 60% των εξαγωγών αντιστοιχώντας στο 160% της αξίας του εισαγόμενου σίτου και με περισσότερο από 80% της αξίας της εθνικής σιτοπαραγωγής. Το 1864 με την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων το σύνολο της παραγόμενης σταφίδας στην ελληνική αγορά ξεπερνά τα 100 εκ. ενετικές λίρες.

²⁵ Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζιάς, *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 155

Από το 1871 η ενίσχυση της προσφοράς ιδιόκτητης γης, λόγω της εκχώρησης των εθνικών γαιών σε ιδιώτες οδήγησε σε περαιτέρω ανάπτυξη του ρυθμού των εμφυτεύσεων, που έφτασε περίπου 15.000 στρέμματα ετησίως²⁶. Λόγω της επιψήφισης του νόμου περί διανομής των εθνικών γαιών του 1871²⁷ και δεύτερον από τη διάδοση του «*χαράγματος*» των αμπέλων η σταφιδική παραγωγή έλαβε μεγάλες διαστάσεις ξεπερνώντας τα 150 εκ. ενετικές λίτρες.

Ειδικότερα όσον αφορά την διανομή των εθνικών γαιών αυτές κυμαίνονταν ανάμεσα στο 1/3 και τα 2/3 της καλλιεργούμενης γης, ενώ η εκκλησιαστική περιουσία ανερχόταν στο 1/4 περίπου. Οι εθνικές γαίες αποτελούσαν από την ίδρυση σχεδόν πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στο κράτος και στους αγρότες που κατέβαλαν προσπάθεια να τις οικειοποιηθούν. Ο καλλιεργητής ως άμεσος παραγωγός ήταν εφικτό:

- Να εργάζεται σε γη που του ανήκε. Στη περίπτωση αυτή ολόκληρο το προϊόν έμενε στον ίδιο και αφαιρούνταν μόνο το ποσό του φόρου που λάμβανε το κράτος το οποίο ανερχόταν στο 10% του συνόλου της ακαθάριστης παραγωγής.
- Να εργάζεται σε δημόσια γη που στην περίπτωση αυτή πέραν της δεκάτης όφειλε να δίνει ως ενοίκιο στο κράτος/ιδιοκτήτη το 15% του προϊόντος, τον λεγόμενο φόρο επικαρπίας.
- να εργάζεται σε γη που δεν του ανήκε και ήταν περιουσία άλλου. Τότε όφειλε στον ιδιοκτήτη μετά την αφαίρεση της δεκάτης το μισό της σοδειάς εφόσον έδινε το σπόρο και τα ζώα ή το ένα τρίτο αν ο ιδιοκτήτης δεν συμμετείχε στα έξοδα παραγωγής.

²⁶ Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1975, σ. 179

²⁷ Χρ. Ευελπίδης, *Αορτική Πολιτική*, Αθήνα 1956, σ. 123

	Σε χιλιάδες στρέμματα	Επί της %
Καλλιεργούμενες γαίες	7.435	16.27
Αρόσιμες χέρσες γαίες	11.748	25.71
Εδάφη ορεινά ή μη επιδεχόμενα καλλιέργεια	18.599	40.71
Δάση	5.419	11.86
Τέλματα και έλη	833	1.82
Πόλεις, χωριά, δρόμοι, ποτάμια κτλ.	1.653	3.62
ΣΥΝΟΛΟ	45.687	100.00

Πίνακας 1: Η διανομή των εθνικών γαιών

2.3. Η πορεία της σταδιακής καλλιέργειας από το 1871 έως το 1892

Κατά τα επόμενα έτη η καλλιέργεια της σταφίδας, επεκτεινόμενη συνεχώς, φτάνει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα να καταλαμβάνει το 1/4 του συνόλου της καλλιεργήσιμης γης και να απασχολεί εργαζόμενους που ξεπερνούσαν το 1/3 του ενεργού πληθυσμού. Υπό αυτές τις αναπτυξιακές οικονομικές συνθήκες οι καλλιεργητές που μέχρι πρότινος ασχολούνταν με άλλες μορφές αγροτικής καλλιέργειας έστρεψαν το ενδιαφέρον στους στα αμπέλια. Αυτή η οικονομική ανάπτυξη θα αναχαιτιστεί κατά την περίοδο 1875- 1877, αλλά χάρη στον τυχαίο παράγοντα που προέκυψε που οδήγησε σε αιφνίδια αύξηση της ζήτησης της σταφίδας από τη Γαλλία καθώς πολλά αμπέλια της Γαλλίας είχαν υποστεί καταστροφή, η σταφιδική οικονομία επιβίωσε για κάποια χρόνια ακόμη²⁸. Αν και ήταν λογικό να προβλέψει κανείς πως το συγκυριακό γεγονός της ασθένειας της φυλλοξήρας που έπληξε της Γαλλικές καλλιέργειες δεν θα διαρκούσε για πολύ, οι καλλιέργειες της σταφίδας στην Ελλάδα διπλάστηκαν²⁹.

²⁸ Χρ. Αγραντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 274

²⁹ Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο: Αιγιάλεια τέλη 19ου αιώνα*, Αθήνα 1992, τ. 1, σ. 241

ΕΤΟΣ	Καλλιεργούμενη έκταση	Ποσοστό επί του συνόλου των καλλιεργουμένων εκστάσεων	Παραγωγή	Αξία των εισαγωγών σταφίδας	Ποσοστό επί της αξίας του συνόλου των εξαγωγών
1860	220	5,70	109.000	14,10	52,38
1867	280		137.000	21,00	43,13
1878	435		211.000	41,70	79,48
1888	620		327.000	52,40	54,77
1911	600	6,50	334.000	46,70	33,16

Πίνακας 2: Η σταφιδική καλλιέργεια από το 1860- 1911

Την περίοδο αυτή τα πράγματα έχουν μεταβληθεί και έχει υλοποιηθεί μια νέα νομική κατοχύρωση της ιδιοκτησίας των καλλιεργειών που έλαβε για τους αγρότες επείγοντα χαρακτήρα και μια νέα επέμβαση σε αυτό τον τομέα, οργανωμένη από τον πρωθυπουργό Κουμουνδούρο το 1871, κατέληξε στην πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση. Σύμφωνα με το νόμο του 1871, ιδιοκτήτες της δημόσιας γης ήταν εφικτό να γίνουν καλλιεργητές της ή, ακόμη και να ήθελαν, όποιοι άλλοι κάτοικοι του χωρίου δεν κατείχαν εθνικές γαίες. Η αξία κάθε εκποιημένου κτήματος οριζόταν από την επιτροπή καταβάλλοντας το ποσό σε 26 ετήσιες δόσεις με ανώτατο όριο για κάθε αγοραστή με 80 ή 40 στρέμματα αναλόγως τη γη αν ήταν ξερική ή ποτιστική. Με αυτό τον τρόπο παραχωρήθηκαν μέχρι το 1911 σε 35.000 οικογένειες πάνω από 2.500.000 στρέμματα γης. Αυτό οδήγησε στον εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας συνδέοντας την με την ευρωπαϊκή αγορά.

Κατά τα έτη 1877- 1880 η σταφίδα έφτασε στο 20% των συνολικών εισαγωγών στη Γαλλία, κατά τα έτη 1880-1890 στο 45% και ακολούθως κατά τα έτη 1890- 1893 στο 51%. Οι σταφιδοπαραγωγοί της Πελοποννήσου στήριζαν σε μεγάλο βαθμό την καλλιέργεια και την οικονομική άνθιση της σταφίδας στη διοχέτευση μεγάλων ποσοτήτων στη αγορά της Γαλλίας. Αξίζει να σημειωθεί πως και μετά το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς οι σταφιδοπαραγωγοί εξακολουθούσαν να επεκτείνουν τις σταφιδοφυτείες τους, παρά τη μεγάλη οικονομική κρίση. Μετά το 1879 η νότια

Πελοπόννησος ακολούθησε στενά το παράδειγμα των βόρειων και δυικών επαρχιών της χερσονήσου.

Η Ελλάδα ως χώρα που εξήγαγε μόνο ένα προϊόν και αυτό τη σταφίδα από το 1840 είχε αυξηθεί κατά πολύ η εδαφική έκταση της σταφιδικής καλλιέργειας³⁰. Όλο και περισσότερο έδαφος κέρδιζε η καλλιέργεια της σταφιδικής αφού όλοι στρεφόταν προς αυτή την καλλιέργεια ξεριζώνοντας ελιές, μουριές, συκιές, καρυδιές και άλλες καλλιέργειες. Η κατάσταση αυτή οδήγησε να αυξηθεί κατά πολύ η καλλιέργεια της σταφίδας το διάστημα 1880 έως 1887 με άλλα 140.000 στρέμματα. Με αυτό τον τρόπο ο αγρότες στράφηκαν προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες σύμφωνα με τη ζήτηση των αγοραστών στις χώρες εξαγωγής.

Τα ελάχιστα μεγάλα αγροκτήματα που υπήρχαν πριν από το 1880 επιδοτούνταν μόνο στα δημητριακά λόγω της χαμηλής ζήτησης και του κόστους εργασίας. Η υπέρμετρη ανάπτυξη του κλάδου της σταφίδας επηρέαζε έμμεσα και άμεσα το σχηματισμό μεγάλης ιδιοκτησίας λόγω:

- Απορροφούσε εργατικά χέρια που υπό άλλες συνθήκες θα ασχολούνταν με την σιτοπαραγωγή απασχολούμενοι στα μεγάλα κτήματα η τσιφλίκια
- Εξασφαλιζόταν η απαιτούμενη ποσότητα ξένου συναλλάγματος, κάτι που επέτρεπε τη εισαγωγή σιτηρών

Αξίζει να σημειωθεί πως το 70% του ξένου συναλλάγματος και του χρυσού που απέφερε η οικονομία της σταφίδας δίνονταν στην εισαγωγή σιτηρών. Η σταφιδική πολιτική του κράτους χρησιμοποιούνταν ώστε να ασκείται έμμεση πίεση σε βάρος των τσιφλικούχων και μεγαλοκτημόνων, κάτι που είχε αποτυπωθεί από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου. Τη δεκαετία του 1880 η καλλιέργεια επεκτάθηκε ταχύτατα στην Ήβη, Καλαμάτα και γενικώς στη Μεσσηνία. Στα τέλη της ίδια δεκαετίας, οι επαρχίες αυτές έφτασαν να παράγουν περισσότερο από το ¼ της πελοποννησιακής σταφιδικής παραγωγής.

Εν τούτοις, η κρίση της σταφίδας εντάθηκε μετά το 1880 και είχε ως αποτέλεσμα: να ταράξει τη πορεία της αγρό-εμπορικής δομής της χώρας οδηγώντας προς τη βιομηχανική αναδίπλωση και μετατροπή της ελληνικής κοινωνίας και να αποσπάσει από τη δικαιοδοσία της οικονομικής πολιτικής ένα σπουδαίο μέσο, με το

³⁰ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 34

οποίο αναχαιτιζόταν ο σχηματισμός μιας τάξεως γαιοκτημόνων – τσιφλικούχων. Παρά τις κυβερνητικές προσπάθειες των κυβερνήσεων του Χ. Τρικούπη την περίοδο 1880- 1895 και τις απόπειρες εκβιομηχάνισης, σχηματίστηκε μεγάλη ιδιοκτησία με πυρήνα τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας και της Άρτας.

Όπως προαναφέρθηκε παραπάνω η κρίση του προϊόντος της σταφίδας έγινε αισθητή κατά το 1880 λόγω της διεθνούς κρίσης των ευρωπαϊκών προστατευτισμών, Λόγω όμως της πτώσης της παραγωγή της γαλλικής σταφίδας απαλύνθηκε προσωρινά το πρόβλημα της κρίσης της σταφίδας³¹. Αυτό οδήγησε σε αύξηση της ζήτησης και επομένως της παραγωγής. Ενδεικτικά, παραθέτουμε :

ΕΤΟΣ	<i>Καλλιεργούμενες επιφάνειες σε στρέμματα</i>	<i>Παραγωγή σε ενετικά λίτρα</i>	<i>Εξαγωγή σε ενετικά λίτρα</i>
1851	172.000	86.000.000	-
1860	220.000	110.000.000	101.000.000
1871	346.000	173.00.000	158.000.000
1876	369.000	184.000.000	171.000.000
1878	435.000	217.000.000	210.000.000
1881	500.000	265.000.000	-
1888	600.000	338.000.000	297.000.000

Πίνακας 3: Η παραγωγή της σταφίδας κατά τα έτη 1851-1888

Το 1887, η εξαγωγή σταφίδας όπως προκύπτει αντιστοιχούσε το ¼ σχεδόν του ακαθάριστου προϊόντος του πρωτογενούς τομέα της χώρας στην οποία, να σημειωθεί, είχαν συμπεριληφθεί από το 1882 οι επαρχίες της Θεσσαλίας και της Άρτας όπου δεν υπήρχε σταφιδοπαραγωγή, και σε 57% των ελληνικών εξαγωγών. Ενώ το 1888, η παραγωγή της σταφίδας έφτανε σε 162 χιλιάδες τόνους με την αξία της να ξεπερνά κατά 70% την αξία του εισαγόμενου σίτου και σχεδόν κατά 30% την αξία της εθνικής παραγωγής.

³¹Χ. Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα – Οι απαρχές 1900- 1922.*, Αθήνα 1999, τ. 1, σ. 63

Το 1890, η ζήτηση του προϊόντος ελαττώθηκε αισθητά λόγω της επανόδου των γαλλικών αμπελιών. Την ίδια περίοδο αναπτυσσόταν στην Γαλλία έντονος προστατευτισμός εστιασμένος στα αγροτικά προϊόντα με το όνομα του πρωθυπουργού «*Δασμολόγιο του Μελίν*». Συνεπώς, παρατηρήθηκε κατακόρυφη πτώση των ελληνικών εξαγωγών σταφίδας.

Ενδεικτικά: *Ελληνικές εξαγωγές σταφίδας στη Γαλλία*

ΕΤΟΣ	ΠΟΣΟΤΗΤΑ
1878	9.261
1880	19.500
1881	33.100
1885	40.900
1888	40.700
1889	69.500
1890	37.800
1892	21.700
1893	3.100

Πίνακας 4: Ελληνικές εξαγωγές σταφίδα στη Γαλλία κατά τα έτη 1878-1893

Όταν χάρη στη μεταφύτευση κλημάτων από την Καλιφόρνια η γαλλική παραγωγή κρασιού ανέκαμψε, προστατευόμενη μάλιστα από το 1892 από νέους υψηλότερος από ό,τι πριν τελωνειακούς δασμούς, η σταφίδα γνώρισε αιφνίδια υπερπαραγωγή. Από το 1890 διαμορφώθηκε ένα μόνιμο ετήσιο πλεόνασμα σταφίδας που υπερέβαινε σταθερά το 20% της ετήσιας παραγωγής³². Ως αποτέλεσμα ήταν να λάβουν φθίνουσα πορεία οι τιμές της σταφίδας στη διεθνή αγορά. Ενδεικτικά:

ΕΤΟΣ	Διεθνής τιμή σταφίδας
1890	300 φράγκα τα 1.000 ενετικά λίτρα
1893	44 »
1894	42 »

Πίνακας 5: Η τιμή της σταφίδας

³²Β. Πατρώνης, «Η κορινθιακή σταφίδα στη γαλλική αγορά», στα: *Τα Ιστορικά*, τχ. 10, (1993), σ. 58

Αξίζει να σημειωθεί πως στο διάστημα 1893- 1911, παρά την κατά 10% μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, άρα και της παραγωγής του προϊόντος, το 20% έμεινε απούλητο. Στην αγορά του Λονδίνου η τιμή των 100 λίτρων από 21 σελίνια το 1892 έφτασε σε 6 σελίνια το 1893. Η οικονομική αυτή κατάσταση σύμφωνα με τον Α. Ανδρεάδη περιγράφεται ζοφερή καθώς φαίνεται πως η τιμή των 6 σελινιών ήταν πενιχρή με τα μεταφορικά έξοδα να υπερβαίνουν στα 8.5 σελίνια για τα 100 λίτρα. Η κρίση αυτή έπληξε τα κοινωνικά στρώματα του αγροτικού χώρου. Το εισόδημα ενός μέσου σταφιδοπαραγωγού ανερχόταν σε: *Καλλιεργούμενη έκταση* → 15 στρέμματα

Παραγωγή σταφίδας → 8.250 λίτρα (σε 550 λίτρα ανά στρέμμα)

Εισόδημα → 1.485 δρχ. (1878: τιμή σταφίδας ανά την εξαγωγή= 0.18 δρχ. ανά λίτρο)

Δεν είναι παράξενο που η ακμή και η κρίση της σταφιδοπαραγωγής τον 19^ο αιώνα συγκαταλέγονται ανάμεσα στα διασημότερα θέματα της νεοελληνικής οικονομικής ιστοριογραφίας το οποίο μετέβαλε την σταφιδική παραγωγή διαταράσσοντας την οικονομική πορεία της χώρας. Μετά από την είσοδο της παραγωγής σε μια διακατεχόμενη κρίση, το κράτος ανέλαβε να βοηθήσει τους παραγωγούς χρηματοδοτώντας έναν συνεταιριστικό οργανισμό με σκοπό τη ναυπηγή των πλεονασμάτων και την ώθηση της εμπορίας του προϊόντος³³. Όλες οι προσπάθειες απέτυχαν και τάχθηκε σε ισχύ το λεγόμενο *παρακράτημα* που θα γίνει λόγος στα επόμενα κεφάλαια.

³³ Κ. Αρώνη- Τσίγλη, *ό.π.*, σ. 34

Γ' Κεφάλαιο

Κοινωνικοί όροι, παραγωγή και εμπορία της σταφίδας

Στα αγροτικά διαμερίσματα επικρατεί εκτός από ορισμένα τσιφλίκια, η μικρή καλλιέργεια που γίνεται από τους ίδιους τους μικροϊδιοκτήτες βοηθούμενους από τα μέλη των οικογενειών τους. Υπάρχουν και τα μεγάλα τσιφλίκια που η αναλογία τους ανέρχεται στα 1.500 στρ. ανάμεσα σε 8 χιλιάδες χωριά και κωμοπόλεις. Τα τσιφλίκια αυτά βρίσκονται στη Θεσσαλία, Εύβοια, Λαμία, Μακεδονία, Αττική, Ήπειρο και ανήκουν ιδιώτες, σε Μοναστήρια και στο δημόσιο. Αμέσως μετά την ανεξαρτησία, τα εδάφη που ανήκαν σε Τούρκους ανακηρύχθηκαν εθνική ιδιοκτησία, με σκοπό να δοθούν στους ακτήμονες καλλιεργητές. Υπό τις προσπάθειες του Καποδίστρια και του Όθωνα επιχειρήθηκε η προστασία του αγρότη από την προοπτική της μετατροπής του σε εργάτη, θέτοντας το ζήτημα νομοθετικά της διανομής των εθνικών γαιών στο Σύνταγμα του 1844 με το άρθρο 105, καθώς και με το Σύνταγμα του 1864 με το άρθρο 102³⁴. Το σημαντικό γεγονός πως η ανάπτυξη της αποδοτικής σταφιδικής καλλιέργειας και οικονομίας στηριζόταν αποκλειστικά στη μικρή ανεξάρτητη οικογενειακή ιδιοκτησία και παραγωγή απέτρεπε ακόμα περισσότερο την πιθανότητα υποστήριξης εξ μέρους της πολιτείας του σχηματισμού της μεγάλης ιδιοκτησίας. Με τη αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 δόθηκαν 2.650.000 στρέμματα με χαμηλές καταβολές σε 357.217 κλήρους, συνολικής αξίας 90 εκ. Με την πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση με το νόμο του 1871 και τη διανομή των εθνικών γαιών, παύει να υφίσταται αγροτικό ζήτημα μέχρι την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881³⁵. Στην Πελοπόννησο η γαιοκτησία χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη της μεγάλης κατοχής γαιών παράλληλα με τη μεσαία και τη μικρή. Μέση και μεγάλη ιδιοκτησία δεν δύναται να αξιοποιηθεί από τους ιδιοκτήτες και για αυτό σε αυτές τις περιπτώσεις εφαρμόζεται ή η σύμπραξη δύο – τριών οικογενειών ή η έμμεση έγγειας εκμετάλλευσης καλλιέργεια με την αγρομίσθωση, την αγροληψία και την εμφύτευση.

³⁴Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1973, σ. 258

³⁵Ε. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκης, *Εισαγωγή στην Νεοελληνική οικονομική ιστορία (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2007, σ. 47

Σχετικά με τα εμφυτεύτηκα αγροκτήματα υπήρχαν κυρίως στη Πελοπόννησο στην Αττική και την Επτανήσο. Άλλα από αυτά ήταν στην ιδιοκτησία πολιτών και άλλα σε Ιερών Μονών. Ο θεσμός της «εμφυτεύσεως» προέρχεται από την Ρωμαϊκή εποχή. Στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο που η τιμή της σταφίδας ήταν υψηλά, οι εμφυτευτές κατέβαλλαν προσωπική αγροτική εργασία στις ιδιόκτητες εκτάσεις ή σε Ιερές Μονές. Ο θεσμός όριζε τον ιδιοκτήτη να διαθέτει μόνο την έκταση της γης ανάστρέμμα 60-90 δρχ. Αντιθέτως, ο εμφυτευτής επωμιζόταν τα έξοδα και ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει στον ιδιοκτήτη τον χρονιάτικο φόρο που κυμαινόταν σε 22-25% επί του ποσού του καρπού της χρονιάς. Η απαλλοτρίωση των εμφυτευτικών αγροκτημάτων γινόταν χωρίς αποζημίωση για διάφορους οικονομικό-παραγωγικούς λόγους.

Καταλήγοντας, στη Θεσσαλία, Μακεδονία, Ήπειρο, και σε κάποια μέρη της Εύβοιας και της Λαμίας αρχικά επικρατούσε ακόμα το μεσαιωνικό σύστημα της δουλοπαροικίας ή το κολλιγικό σύστημα. Σε κάποιες περιοχές της Αττικοβοιωτίας, της Πελοποννήσου και των Επτανήσων ίσχυε ο εμφυτευτικός θεσμός του Ρωμαϊκού Δικαίου.

3.1. Πληθυσμός και αγροτικά κοινωνικά στρώματα

Ακρίβεια και επίσημες πληροφορίες που να αποδίδουν την πληθυσμιακή διαμόρφωση δεν έχουμε. Γενικώς, εικάζεται πως κατά προσέγγιση ο γεωργικός πληθυσμός της χώρας είναι τα 70% απέναντι του άλλου πληθυσμού. Ο γεωργικός πληθυσμός είναι διαιρεμένος σε 4 τάξεις³⁶:

- Ακτήμονες (κολλίγους, εμφυτευτές)
- Μικροϊδιοκτήτες
- Μεσαίους χωρικούς
- Μεγαλοϊδιοκτήτες

Εν τούτοις, γεγονός που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση είναι ότι οι δυο πρώτες τάξεις αγροτών βρίσκονται σε μεγάλη πλειοψηφία απέναντι των μικροϊδιοκτητών και μεσαίων χωρικών.

³⁶Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 255

Οι περισσότεροι καλλιεργητές αισθάνονταν κύριοι των γαιών τους και στην περίπτωση που δεν ήταν ιδιοκτήτες. Η αξία και η κυριαρχία της γης αποτελούσε σημαντικό δέλεαρ μέσω του οποίου μπορούσαν να περάσουν στην ανώτερη κοινωνική τάξη. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι ημερομίσθιοι εργάτες που δεν ήταν ιδιοκτήτες γης ήταν λίγοι. Σε ανάθεση με τους προηγούμενους, οι μεσαίοι και μικροί ιδιοκτήτες γης ήταν πολυπληθείς. Η κατοχή γης αποτελούσε ως το βασικότερο παράγοντα κατηγοριοποίησης σε μια κοινωνική τάξη. Γενική επιθυμία όλων αποτελούσε η ιδιοποίηση γης. Πολλές φορές οι αγρότες συγχέουν τη γη με την ιδιοκτησία *«Η γη είναι για τους χωρικούς το αντικείμενο μιας λατρείας και μιας πίστης ...σε αυτήν τοποθετούν όλες τις φιλοδοξίες τους και όλη την ενεργητικότητα τους, την ψυχή του και τη ζωή τους»*.

Δ' Κεφάλαιο

Οι οικονομικές συνθήκες

4.1. Αξιοποίηση οικονομικών πόρων

Οι υψηλοί ρυθμοί που επικράτησαν στην σταφιδική ανάπτυξη οφείλονται κυρίως στην αξιοποίηση των οικονομικών πόρων. Το 1830, οι περισσότερες περιοχές της Πελοποννήσου ήταν σχεδόν ακαλλιέργητες και με την σταφιδική ανάπτυξη μετατράπηκαν σε σημαντικά κέντρα παραγωγής. Σημαντικό υπήρξε το γεγονός πως από το 1835 και μετά με το νόμο «περί προικοδοτήσεως» των ελληνικών οικογενειών και το 1871 με το νόμο «περί εθνικοιδιόκτητων φυτειών» παρουσιάστηκε ραγδαία αύξηση της παραγωγής της σταφίδας. Στις επαρχίες συναντάμε υψηλότερες τιμές αλλά και το μεγαλύτερο ποσοστό εκτάσεων εθνικών γαιών.

	<i>1860</i>		<i>1878</i>		<i>1888</i>	
<i>B. Πελοπόννησος</i>	17.710	50%	23.599	30%	34.894	24%
<i>Δυτική Πελοπόννησος</i>	15.009	43%	42.719	54%	74.568	50%
<i>N. Πελοπόννησος</i>	2.596	7%	13.021	16%	38.240	26%
<i>Σύνολο</i>	35.315	100%	79.338	100%	147.702	100%

Πίνακας 6: Γεωγραφική κατανομή πελοποννησιακής σταφιδοπαραγωγής την περίοδο 1860- 1888

Αξίζει να σημειωθεί πως κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, λόγω του εσωτερικού αγροτικού εποικισμού που ώθησε η στενότητα της καλλιεργήσιμης γης στη μετανάστευση, αυξήθηκε κατά πολύ ο πληθυσμός σε όλες τις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές. Οι έποικοι ήταν γνώστες της σταφιδικής καλλιέργειας και πολλοί από αυτούς ήταν οργανωμένοι σε οικογενειακές γεωργικές μονάδες³⁷. Οι μονάδες αυτές είχαν άμεσο παραγωγικό αποτέλεσμα κάτι που απαιτούσε την εξεύρεση επαρκούς κεφαλαίου και ικανών εγκαταστάσεων για τον καθημερινό βίο τους. Για την δημιουργία μιας παραγωγικής μονάδας αμελών ήταν αναγκαία σε

³⁷Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1973, σ. 260

πρώτο βαθμό η εκχέρσωση της γης με έργα αποστράγγισης, αλώνια, περίφραξη και υπομονή μέχρι να αποδώσει μετά το χρονικό διάστημα των επτά ετών ο αμπελώνας.

Αξιοσημείωτο ήταν το πρόβλημα της ανεύρεσης κεφαλαίων για τον αγροτικό εποικισμό και την επέκταση της καλλιέργειας στις παραλιακές πεδιάδες της Πελοποννήσου. Ήδη από τον 18^ο αιώνα επεκτείνονταν σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, τα Βαλκάνια και τη Ευρώπη και περιελάμβαναν πολυάριθμες παροικίες με σημαντικά οικονομικά κεφάλαια. Η αυξανόμενη διεθνής ζήτηση κορινθιακής σταφίδας, κυρίως μέσω της βρετανικής αγοράς, προσελκύοντας υψηλά ευρωπαϊκά και ομογενειακά κεφάλαια. Τα υψηλά κεφάλαια απορροφούνταν από την καλλιέργεια μέσα από τη χρηματοπιστωτική αλυσίδα που ξεκινούσε από το Λονδίνο, το Λίβερπουλ, την Πάτρα και σε άλλα λιμάνια της Πελοποννήσου. Αξιοσημειώμενο είναι πως κατά την περίοδο της σταφιδικής κρίσης του 1893, ο ετήσιος δανεισμός των σταφιδεμπόρων της Πάτρας από εμπορικούς οίκους του εξωτερικού ανερχόταν σε 20-25 εκ. δρχ., έφτανε, δηλαδή το 1/3 της αξίας των ετήσιων εξαγωγών της σταφίδας μεταξύ των 1887 και 1893.

Οι σταφιδέμποροι της Πάτρας ήταν στην κορυφή της ιεραρχίας του εμπορίου εκτός των ελληνικών συνόρων. Οι έμποροι προσθέτοντας στα κεφάλαια που τους χορηγούσαν οι σταφιδέμποροι, εκείνα που δανείζονταν από την Εθνική Τράπεζα, χρηματοδοτούσαν τις ανάγκες των καλλιεργητών σε χρήματα κατά τη διάρκεια του έτους, θέτοντας επιτόκια ύψους 20-24%. Με τη σειρά τους οι καλλιεργητές αναλάμβαναν να παραδώσουν το σύνολο της παραγωγής τους στις αποθήκες των έμπορων την περίοδο της συγκομιδής. Αυτή η ιεραρχική οργάνωση του εμπορίου που λειτουργούσε αλυσιδωτά διατηρήθηκε έως το 1890. Οι περισσότεροι απέφευγαν να χρηματοδοτήσουν τους άμεσους παραγωγούς και να αγοράσουν οι ίδιοι το προϊόν στους τόπους παραγωγής.

4.2. Δανεισμός, τοκογλυφία και φορολογία

Κατά τον 19^ο αιώνα, η βασική πηγή δανειοδότησης της σταφίδας περιερχόταν από εμπορικό κεφάλαιο των σταφιδικών κέντρων. Με την ίδρυση της Εθνικής τράπεζας το 1841 και του υποκαταστήματος της στην Πάτρα το 1846 άρχισαν να χορηγούνται πιστώσεις σε επώνυμους μεγαλοεμπόρους της σταφίδας που

ήταν και ιδιοκτήτες, οι οποίοι με τη σειρά τους χρηματοδοτούσαν την παραγωγή με τοκογλυφικούς όρους³⁸. Τον Αύγουστο του 1866 έγινε παλλαϊκό συλλαλητήριο κατά των εμπόρων της πόλης στο οποίο ζητούσαν την παροχή πραγματικών πιστώσεων και δανειοδότησης. Τον 19^ο αιώνα το κυριότερο χαρακτηριστικό της σταφιδοπαραγωγής ήταν το ζήτημα της τοκογλυφίας³⁹. Ο τοκογλύφος αποτελούσε τον κυριότερο δανειστή. Η εμπορευματοποίηση του προϊόντος γινόταν από τους εμπόρους – τοκογλύφους και όχι από τους άμεσους παραγωγούς, οι οποίοι έδιναν στους καλλιεργητές μια προκαταβολή και προαγόραζαν όλη τη σοδειά τους. Με αυτό τον τρόπο οι παραγωγοί πουλούσαν τη σταφίδα τους αγνοώντας την τιμή⁴⁰. Αυτή η κατάσταση αναχαιτίστηκε το 1863 κατόπιν παρεμβάσεως της κυβερνήσεως με νόμο τον διακανονισμό της τιμής πριν την παραχώρησή της στον έμπορο.

Τα επιτόκια ύψους 20-24% που πλήρωναν οι σταφιδοπαραγωγοί ήταν οπωσδήποτε υψηλά σε σύγκριση με τον πληθωρισμό. Αν στον παραπάνω τόκο προστεθούν και οι προμήθειες των μεσιτών και παραγγελιοδόχων, οι παραγωγοί κατέληγαν να πληρώνουν ένα 30% επί του δανείου τους. Ελληνικοί και ξένοι εμπορικοί οίκοι, όπως των Βάρφ και Φέλς, Κόλλα, Φεαγκοπούλου, Τζίνη, Κρεμμύδη, Φακίρη, Τζούλου, Αγαπητού κ.α., είχαν διευρύνει τις δανειστικές τους δραστηριότητες στην ύπαιθρο και στις πόλεις. Η διάχυση στην γαλλική αγορά ενδυνάμωσε την σταφιδοπαραγωγή, οδήγησε ωστόσο σε ολοκληρωτική πτώση της ποιότητας της σταφίδας. Μετά την εισαγωγή της γαλλικής σταφίδας στην παραγωγή σταφίδας η τιμή μειώθηκε πολύ αυξάνοντας την παραγωγή κατώτερων ποιοτήτων για την χρήση τους στην οινοποιία. Οι διάφορες για να φανούν αφ' ενός προοδευτικές και ενδιαφερόμενες για τη γεωργία υποσχέθηκαν να ιδρύσουν την Κτηματική Τράπεζα που θα έδινε στους παραγωγούς την ευκαιρία να δανείζονται μόνο όταν είχε πλεόνασμα χρημάτων.

Το κυριότερο συμπέρασμα που διεξάγεται συνδέεται με τη συμβολή των άμεσων φόρων στο σύνολο των φοροεισπράξεων. Κατά το διάστημα 1833 και 1934 οι άμεσοι φόροι σημείωσαν πτώση από το 67% των συνολικών εισπράξεων στο 5%. Για το επόμενο συμπέρασμα που εξάγεται που αφορά στους άμεσους φόρους που επιβαρύνουν τις εισοδηματικές κατηγορίες του πληθυσμού παρατηρείται διακύμανση

³⁸ Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζάς, *ό.π.*, σ. 261

³⁹ Συλλογικό έργο, *Θέματα Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1991, σ. 227

⁴⁰ Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912: παραγωγή, διεθνής αγορά διαμόρφωση τιμών κρίση*, Αθήνα 1988, σ. 87

πολύ χαμηλού επιπέδου καθ' όλη την περίοδο. Το 1841, οι φόροι επί των επιτηδευμάτων των εισοδηματικών κεφαλαίων απέδωσαν μόλις το 2% των συνολικών φοροεισπράξεων. Σε αντίθεση με το έτος 1934, που οι φόροι παρουσίασαν αύξηση της τάξεως 14%. Ας σημειωθεί, ότι συνεπάγεται πως το μεγαλύτερο μέρος των φοροεισπράξεων (πάνω από το 80%) προερχόταν από τις κατώτερες τάξεις. Οι άμεσοι φόροι που επιβάρυναν όλες τις κατηγορίες φορολογουμένων μειώθηκαν από το 67% το 20%. Σε αντίθεση με τους άμεσους φόρους, οι έμμεσοι φόροι και δασμοί παρουσίασαν αύξηση από το 33% στο 79%⁴¹.

Άλλο βασικό συμπέρασμα επί της φορολογικής εισπράξεως, εξάγεται από τον δείκτη της κατά κεφαλήν επιβάρυνσης σε λίρες στερλίνες, που οριζόταν και ως το σταθερό νόμισμα της εποχής του Μεσοπολέμου. Στα χρονικά πλαίσια μεταξύ 1841 και 1934, παρατηρήθηκε μείωση του ενός τρίτου στο δείκτη της κατά κεφαλήν επιβάρυνσης. Σε αντίθεση με τους αγροτικούς άμεσους φόρους, ο αντίστοιχος δείκτης αστικών φόρων αυξήθηκε 26 φορές και ο δείκτης των ολικών εμμέσων φόρων 16 φορές.

Άλλη παράμετρος του φορολογικού αφορά το άθροισμα των φόρων επί των επιχειρήσεων, επί των ελευθεριών και άλλων επαγγελματιών ή επιτηδευμάτων και επί της περιουσίας που αφορά τους φόρους κληρονομιών, δωρεές και προίκες. Η κατά κεφαλή επιβάρυνση σε στερλίνες έφτασε έως το 0.03 λίρας το 1934, στην ίδια τιμή που βρισκόταν η κατά κεφαλήν επιβάρυνση από άμεσους αγροτικούς φόρους τον περασμένο αιώνα, το 1833. Σε σύγκριση με το 0.03, το 1934, η κατά κεφαλήν επιβάρυνση από το σύνολο των φόρων ήταν πάνω από 2 λίρες, έφτανε δηλαδή επτά φορές υψηλότερη. Η κατά κεφαλήν επιβάρυνση σε στερλίνες από άμεσους φόρους στο διάστημα 1833 και 1934, διπλασιάστηκε, ενώ από άμεσους φόρους δεκαπλασιάστηκε.

Οι ανωτέρω διακυμάνσεις, μας οδηγούν στο συμπέρασμα να κατανοήσουμε την σταδιακή μετάβαση από ένα σύστημα που στηρίζεται σε αγροτικούς φόρους σε ένα άλλο που στηρίζεται σε έμμεσους αστικού φόρους. Κατά τη δεκαετία του 1830 ο αγροτικός πληθυσμός της χώρας αποτελούσε το κυριότερο φορολογικό στρώμα, ένα αιώνα αργότερα αυτό μεταβλήθηκε, μετατοπίζοντας το φορολογικό αυτό βάρος στα αστικά στόματα χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα

⁴¹ Ε. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 58

προαναφερθέντα κοινωνικά στρώματα, τα αστικά στρώματα υψηλού εισοδήματος άρχισαν να φορολογούνται πολύ αργότερα με πολύ χαμηλή φορολογική υποχρέωση.

Οι παραπάνω αναφορές περί εισοδήματος πρέπει να συσχετιστούν με γνώμονα τον πληθυσμό και το σταθερό εισόδημα. Ωστόσο, τα ποσοστά του εθνικού εισοδήματος είναι περιορισμένα, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η αποτύπωση μιας πλήρους εικόνας. Έναν επιτρεπόμενο, κατά προσέγγιση αριθμό φορολογικής επιβάρυνσης του μέσου αγροτικού εισοδήματος της περιόδου 1860 και 1930 προκύπτει από τις μελέτες Σ. Πετμεζιά και Μ. Ρηγίνου. Όπως προκύπτει η φορολογική επιβάρυνση του μέσου αγροτικού εισοδήματος μειώθηκε μεταξύ 1860 και 1930 από 6% σε 5%. Αντιθέτως, η επιβάρυνση του μέσου εισοδήματος ενός χαμηλόμισθου μικροαστού ή ενός εξειδικευμένου εργάτη παρουσίασε αύξηση της τάξεως από 1% σε 6.3%⁴².

Με βάση τα ανωτέρω, αποφαίνεται πως κατά τη δεκαετία 1830 ο αγροτικός πληθυσμός ήταν το κοινωνικό στρώμα το οποίο είχε υποστεί την βαρύτερη φορολογική επιβάρυνση προκαλώντας έντονες άμεσες και έμμεσες επιπτώσεις στη διακίνηση και παράγωγη τα σταφίδας. Η κατάσταση αυτή σταδιακά μεταβλήθηκε και η υψηλή φορολογική επιβάρυνση μετατέθηκε στα αστικά στρώματα μεσαίου και χαμηλού εισοδήματος. Τα αστικά στρώματα υψηλού εισοδήματος δεν έμειναν αφορολόγητα, ωστόσο, η επιβάρυνση που τους αποδόθηκε ήταν αμελητέα.

Καταλήγοντας, όπως επισημαίνεται από τον νόμο 2647 (1921) «περί φορολογίας της γεωργικής παραγωγής», ο φόρος οριζόταν από 3% - 6% επί της αξίας της παραγωγής. Όπως σημειώνεται στον σχετικό νόμο εκτός του φόρου οι γεωργικοί πληθυσμοί ήταν υποχρεωμένοι να επωμίζονται και τους έμμεσους φόρους καταναλώσεως.

4.3. Από την υπερφορολόγηση στην αφορολογησία των αγροτικών στρωμάτων

Κατάλοιπο του Οθωμανικού συστήματος αποτέλεσε η βαριά επιβολή της φορολογίας. Κατά τη διάρκεια του 1860 και 1870 παρατηρείται μια μεταστροφή σε αυτή την κατάσταση που υπέπεσε με την εγκαθίδρυση του αντιπροσωπευτικού κοινοβουλευτικού συστήματος και της καθολικής ψηφοφορίας. Έτσι, η μακρά

⁴²Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1973, σ. 251

περίοδος βαρύτατης φορολογίας που πίεζε επί πολλά έτη, αναχαιτίστηκε. Μετά το 1860- 1870, η άμεση φορολογία των αγροτικών εισοδημάτων μειώνεται ραγδαία, και το 1960- 1970 αγγίζει το μηδέν.

Το φορολογικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη μεταπολεμική περίοδο και κυρίως μετά το 1955 παρείχε στους αγρότες φορολογικές απαλλαγές υψηλότατο ορίου. Ωστόσο το πρόβλημα της φοροδιαφυγής ενέτεινε το πρόβλημα καθώς παρατηρείται μεγάλο μέρος του αγροτικού εισοδήματος να μην δηλώνεται και να καλύπτει σχεδόν το 1% τν συνολικών φορολογικών εισπράξεων⁴³. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως με την ,μείωση των αγροτικών φόρων παρατηρήθηκε αξιοσημείωτη αύξηση τα έτη 1880 και 1987 στους έμμεσους φόρους. Ενώ την ίδια περίοδο παρατηρείται σταθερά η υπερφορολόγηση των μεγαλοαστικών στρωμάτων.

4.4.Τα προνόμια

Σχετικά με το σύστημα της αγροτικής πίστης που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την διακίνηση και την παραγωγική ανάπτυξη της σταφίδας, παρουσιάζει μεταβολές. Πριν από το 1860 και μέχρι τα τέλη του αιώνα δεν υπήρχε τραπεζική αγροτική πίστη. Ουσιαστική ανάπτυξη παρατηρείται μετά από το 1928 με την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος και της Αγροτικής Τράπεζας⁴⁴. Η πρακτική των αλληπάλληλων σεισαχθειών ευκολύνει σε μεγάλο βαθμό την αγροτική πίστη και απαλλάσσει από τα χρέη. Η τελευταία σεισάχθεια έγινε επί κυβερνήσεως των συνταγματαρχών. Ταυτόχρονα δίνονταν και κοινωνικές παροχές όπως: συντάξεις, κοινωνική ασφάλιση κ.α. Μέγα ζήτημα αποτέλεσε αυτό των επιδοτήσεων αγροτικών προϊόντων με σπουδαιότερη από αυτές την σταφίδα τον 19^ο αιώνα. Στα προϊόντα που έδιναν επιδοτήσεις έπρεπε να καλύπτουν το 60% ως το 90% του συνόλου της αγροτικής παραγωγής. Εκτός από τις επιδοτήσεις των αγροτών, δόθηκαν και υπέρ των εγχειρήσεων. Ήδη, από την δεκαετία του 1870 δόθηκε κρατική επιχορήγηση της Ελληνική Ατμοπλοΐα και αργότερα τα προνόμια της Λαυρεωτικής Εταιρίας⁴⁵.

⁴³ X. Αγριαντώνη, Γ. Δερτιλής, *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας : (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1991, σ. 279

⁴⁴ X. Αγριαντώνη, Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 279

⁴⁵ X. Αγριαντώνη, Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 282

Ειδικότερα, για την αγροτική ασφάλεια αξίζει να σημειωθεί, πως από το 1833 με περί «αγροτικής ασφάλειας» μέχρι το νόμο του 1907 ψηφίστηκαν 47 νόμοι περί αγροφυλακής και έμεινε και έκθετο ενώπιον της Βουλής ένα νομοσχέδιο ακόμα του Μιχαλακόπουλου⁴⁶. Παρ τις μετέπειτα προσπάθειες και το νομοθετικό ενδιαφέρον των διαφόρων αστικών κυβερνήσεων, αγροτική ασφάλεια ουσιαστικώς δεν υπήρξε. Τελευταία με νομοθετικό διάταγμα της Επαναστάσεως ο Υπουργός της Γεωργίας κ. Σιδέρης έθεσε σε εφαρμογή το νόμο «περί αγροτικής ασφάλειας».

4.5. Ο προστατευτισμός στην Γαλλία και στην Ελλάδα

Οι Γάλλοι προκρινόμενοι να υπερασπιστούν την σταφίδα, έθεσαν σε εφαρμογή δασμολογική προστατευτική πολιτική για τα προϊόντα τους. Τα πρώτα ελαφρά προστατευτικά μέτρα λήφθηκαν κατά το διάστημα 1881-1884. Σταθμός για την προστατευτική πολιτική της Γαλλίας υπήρξε ο διορισμός του Jules Meline ως υπουργού Γεωργίας το 1883, ο οποίος παρουσίασε ένα συνολικό προστατευτικό πρόγραμμα. Το νέο γαλλικό δασμολόγιο επέφερε τον εισαγωγικό δασμό στη σταφίδα ανέβηκε από τα 6 φράγκα, που ίσχυαν μέχρι τότε, στα 15 φράγκα ανά εκατόλιτρο⁴⁷.

Ο προστατευτισμός στην Ελλάδα είχε κάνει την εμφάνισή του από την εποχή του Αλ. Κουμουνδούρου με τα τελωνειακά δασμολόγια του 1857 και 1867. Τότε επιβλήθηκαν είχαν επιβληθεί εξειδικευμένοι δασμοί σε κάθε είδος, ενώ μέχρι τότε ίσχυε ελαφρά δασμολόγηση επί της αξίας των εισαγομένων ειδών (advalorem)⁴⁸. Στην Ελλάδα σύμφωνα με το καποδιστριακό δασμολόγιο, στην σταφίδα προστίθεντο μαζί με τον εξαγωγικό φόρο και έγγειος φόρος. Με το δασμολόγιο του 1857 προβλεπόταν η σταδιακή κατάργηση του εξαγωγικού φόρου 6%. Παράλληλα ο έγγειος φόρος διατηρήθηκε.

⁴⁶ Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 260

⁴⁷ Κ. Αρώνη- Τσίγλη, *ό.π.* σ. 53

⁴⁸ Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1975, σ. 109

Ε' Κεφάλαιο

Η Μεγάλη σταφιδική κρίση και οι κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις

5.1.Οι αιτίες της σταφιδικής κρίσης

Πριν από την μεγάληξάπλωσητηςεπιδημίας το 1870 η συνολική παραγωγή κερσού στη Γερμανία κυμαινόταν στα 53-56 εκ. λίτρα και με την εισαγωγή να ανέρχεται στα 2 περίπου εκ. εκατόλιτρα το έτος. Με βάση τη μέση ποσότητα των εισαγωγών κρασιού πριν από την εξάπλωση της φυλλοξήρας, εισάγονταν πολλά κρασιά ξένης προέλευσης στη Γαλλία, περί τα 11,5 εκ. εκατόλιτρα⁴⁹. Η σύγκρουση που προκλήθηκε μεταξύ των γάλλων βιοτεχνών σταφιδίτη και των γάλλων αμπελουργών είχε αρχίσει ήδη από το 1880. Η ουσιαστική ρήξη ξεκίνησε όταν η τιμή του κρασιού κυμαινόταν στην ίδια τιμή με αυτήν του σταφιδίτη. Πολλοί ιδιοκτήτες μεγάλων αμπελώνων διέβλεψαν τον κίνδυνο, ίσως επηρεασμένοι από τις τάσεις συγκέντρωσης σταφιδίτη που εκδηλώθηκαν με τη σύγκρουση που πρόέκυψε το 1885 μεταξύ των μεγάλων βιοτεχνών σταφιδίτη και αντίστοιχων μικρών οικιακών εργαστηρίων για τον έλεγχο της αγοράς των μεγάλων γαλλικών πόλεων και κυρίως του Παρισιού⁵⁰.

Η συσσώρευση των χρεών κυρίως των ιδιοκτητών των μεγάλων αμπελουργικών εκμεταλλεύσεων, ώθησε το τέλος της δεκαετίας του 1880 στην απόσπαση βραχυπροθέσμων δανείων. Οι τραπεζίτες έδιναν την διεκδίκηση αγοράς σταφιδίτη σε αμπέλια μεγάλης ποιητικότητας, με χαμηλό κόστος και μεγάλο εμπορικό εκτόπισμα. Μετά την επιδημία της φυλλοξήρας, το γαλλικό κράτος συνέστησε την Ανώτατη Επιτροπή για την καταπολέμηση της φυλλοξήρας. Βασική προϋπόθεση για την λήψη της χρηματοδότησης ήταν να έχουν συγκροτηθεί ενώσεις με αμοιβαία υποχρέωση των μελών να εφαρμόζουν τα μέτρα που υποδείκνυε η Επιτροπή για την καταπολέμηση τη φυλλοξήρας. Μετά τις αιτήσεις, προέκυψαν στη Γαλλία περίπου 500 τέτοιες ενώσεις⁵¹. Μετά την ίδρυση του ΓενικούΣυνδικάτου των Γάλλωνσταφιδεμπόρων το 1880, παρατηρήθηκε έντονη ανάπτυξη του προστατευτισμού. Το 1886, η γαλλική Γερουσία καταψήφισε την πρόταση της

⁴⁹Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912 : παραγωγή, διεθνής αγορά διαμόρφωση τιμών κρίση*, Αθήνα 1988, σ.109

⁵⁰ Γ. Π. Γεννάδιος, «Αγών των σταφίδων εν Γαλλία», στην: *Ελληνική Γεωργία*, τχ. 1887, σ. 68

⁵¹*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 232, 6 Ιουλίου 1884,σ.1199

κυβέρνησης για μία ελληνογαλλική εμπορική συμφωνία⁵². Το 1889 στη Γαλλία η Επιτροπή Τελωνείων, έπειτα από εντολή της κυβέρνησης προετοίμαζε την αλλαγή του δασμολογικού καθεστώτος.

Παρά τις νέες μεταρρυθμιστικές μεταβολές και πιέσεις υπέρ της προστατευτικής νομοθεσίας, θεσμοθετήθηκε το 1890 μια νέα εσωτερική φορολογία που αφορούσε τον σταφιδίτη οίνο⁵³. Ο φόρος αυτός ήταν 12 φράγκα το εκατόλιτρο και συμπεριελάμβανε μια τροπολογία κατά την οποία η κατασκευή του σταφιδίτη με αγορανομικά μέσα ήταν υπό αυστηρό κεντρικό έλεγχο. Ο έλεγχος αυτός προέβλεπε ένα είδος παραγραφής για τα φθηνά κρασιά που δεν παρασκευάζονταν από νωπά σταφύλια ή άλλα γαλλικά αγροτικά προϊόντα. Καθώς το 1891 κλείνουν τα πρώτα αποστακτήρα ρυζιού στη Μασσαλία, τον ίδιο χρόνο η παραγωγή σταφιδίτη παρουσιάζει μείωση από 4.3 εκ. λίτρα σε 1.7.

Μετά την εμπορική ελληνογαλλική συμφωνία, που υπογράφηκε το 1890 και ήταν ευνοϊκή προ την ελληνική σταφίδα, η ελληνική κυβέρνηση συνυπέγραψε με την γαλλική μία εμπορική συμφωνία που διατηρούσε τον εισαγωγικό δασμό της ελληνικής σταφίδας στη Γαλλία στα έξι φράγκα⁵⁴. Το 1892 ψηφίστηκε νέο δασμολόγιο που προέβλεπε για την σταφίδα κατώτερο εισαγωγικό δασμό 15 φράγκα και ανώτερο 25⁵⁵. Μετά το πέρας της ελληνογαλλικής συμφωνίας, ο υπουργός Εξωτερικών της γαλλικής κυβέρνησης, γνωστοποιεί το 1892, ότι δεν προβλέπει την ανανέωση της συμφωνίας και την μείωση του δασμού της σταφίδας. Από το 1892 επιβλήθηκε ένα νέο δασμολόγιο στη σταφίδα, στο οποίο ο δασμός από 6 φράγκα έφτανε στα 15 και αργότερα στα 25.

Με το νέο δασμολόγιο παρουσιάστηκε μείωση της παράγωγης του σταφιδίτη και με ταχύτατους ρυθμούς από τα 4.3 εκ. εκατόλιτρα που ήταν το 890, μειώθηκε στα 1,7 εκ. το 1891, στο 1 εκ. το 1892, και στα 0.4 εκ. το 1893. Η ραγδαία πτώση της σταφίδας στη γαλλική αγορά μετέβαλε πολύ τα οικονομικά δεδομένα. Η κοινωνική σύγκρουση των αμπελουργών και των μεγαλοϊδιοκτητών με τους βιοτέχνες-εμπόρους και η επικράτηση της μίας από αυτές προκάλεσαν τη ραγδαία μείωση της ζήτησης σταφίδας στη γαλλική αγορά. Αυτή η κρίση της γαλλικής σταφίδας ώθησε

⁵²Εφ.Παλιγγενεσία, αρ.268, 4 Νοεμβρίου 1888

⁵³Μ. Χαιρέτης, «Η σταφίς εν Γαλλία», στο: Πανελλήνιος Σύντροφος, Αθήνα 1891, σ. 459

⁵⁴Π. Πιζάνιας, ό.π., σ. 121

⁵⁵Εφ. Παλιγγενεσία, αρ.268, 26/ 23 Δεκεμβρίου 1891

στην υπερπαραγωγή της ελληνικής αμπελουργίας. Με κυριότερους καλλιεργητές αυτούς της ορεινής και κεντρικής Πελοποννήσου που αποτέλεσαν και τους πρώτους που τροφοδότησαν το μεταναστευτικό ρεύμα προς την Αμερική. Η ανάπτυξη της εμπορευματικής, γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής στην ελληνική κοινωνία αποτέλεσε σημαντική προϋπόθεση για τη συμμετοχή της ελληνικής οικονομίας στο κέντρο της διεθνούς αγοράς, τη Δυτική Ευρώπη.

5.2. Η φθίνουσα πορεία

Κατά τα έτη 1875-1880 η Ελλάδα μια συνειδητά ορθωμένη ορθωτική και αναπτυξιακή κρατική πολιτική. Με το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Χαριλάου Τρικούπη και τον διακανονισμό των παλαιών χρεών, η Ελλάδα απέκτησε και πάλι το εθνικό της γόητρο και ανοίχτηκε στις ξένες κεφαλαιαγορές. Ωστόσο, το νέο δασμολόγιο του 1884, η ευθυγράμμιση της δραχμής στο χρυσό φράγκο οδήγησε στην υποβάθμιση της κατά 12% και η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, ώθησαν στην απότομη άνοδο των τιμών τη διετία 1882-1884 που λειτουργώντας συνδυαστικά με την άλογη δανειοδότηση των επιχειρήσεων αργά η γρήγορα είχαν ως αποτέλεσμα της αύξηση των οικονομικών δυσκολιών⁵⁶. Τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα επλήγησαν σημαντικά από τα αντιδημοκρατικά φορολογικά μέτρα που επιβλήθηκαν⁵⁷. Λόγω του υπέρμετρου υπερδανεισμού και λόγω άλλων συγκύριων όπως η ανάκαμψη της ευρωπαϊκής οικονομίας, η απογοητευτική απόδοση της σιτοπαραγωγής στη Θεσσαλία και η αποκατάσταση των γαλλικών αμπελώνων από τη φυλλοξήρα με το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς στην κορινθιακή σταφίδα οδήγησαν σε οικονομικό αδιέξοδο.

Στη δεκαετία 1880 το κλίμα στις διεθνείς χρηματαγορές ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκό για την αύξηση του δημοσίου δανεισμού. Το κλίμα αυτό ανατράπηκε το 1890 με την διεθνή κρίση που προκάλεσε η Αργεντινή, γνωστή ως πτώση Barings⁵⁸.

⁵⁶Κ. Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική», στο ΙΕΕ, τ. ΙΔ', σ. 31

⁵⁷Ευ. Πρόντζας, *Η αυθεντία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία. Η περίοδος των διακρατικών ξερμάτων (1885-1910)*, Αθήνα 1995, σ. 108

⁵⁸Ν. Κουγέας, *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα 1843-1879*, Αθήνα 1994, σ. 203

Από το 1891 και μετά κάμφθηκε η ισοτιμία της δραχμής μεταβαλλόντας οριστικά τη οικονομική κατάσταση της χώρας.

Η κρίση έγινε αισθητή το καλοκαίρι του 1893 με την έναρξη των πωλήσεων της νέας σοδειάς. Οι τιμές κατέρρευσαν σε χαμηλά επίπεδα με αποτέλεσμα να μην φτάνουν να καλύψουν ούτε το κόστος παραγωγής. Εξαιρετικά σημαντικό είναι πως παρά την μείωση των τιμών δεν παρουσιάστηκε αύξηση των εξαγόμενων προϊόντων, καθώς η διεθνής ζήτηση της σταφίδας ήταν ανελαστική ως προς την τιμή⁵⁹. Η μεγάλη σταφιδική κρίση άλλαξε την εικόνα που είχαν οι σταφιδοπαραγωγοί για τον εαυτό τους και τις σχέσεις τους με την υπόλοιπη κοινωνία. Και ενώ οι εξαγωγές της σταφίδας προς τη Γαλλία είχαν αρχίσει να μειώνονται σημαντικά από το 1890, με το ξέσπασμα της κρίσης το 1892, οι τιμές της σταφίδας έπεσαν στην Πάτρα περίπου 50% σε σχέση με τα δυο προηγούμενα χρόνια. Στην αγορά του Λονδίνου η τιμή του εκατόλιτρου που κόστιζε το 1892 έφτασε στα 6 σελίνια αδυνατώντας σαν καλύπτουν και τα λειτουργικά έξοδα. Από το 1892 η παραγωγή μειώθηκε σημαντικά, ενδεικτικά: το 1892 από τους 177.000 τόνους της περασμένης χρονιάς έφτασε σε 125.000 τόνους. Να τονισθεί ότι οι καλλιέργειες είχαν πληγεί και από τον περονόσπορο με αποτέλεσμα να υποτιμηθεί και άλλο το προϊόν και να παρουσιάσει ραγδαία πτώση της τιμής. Οισταφιδοκαλλιεργητές, ωστόσο, συνέχισαν να εκτίνουν τις φυτείες τους με την ελπίδα ότι θα ανακάμψουν. *«Δέκα και πέντε περίπου χιλιάδες στρέμματα εμφυτεύθηκαν κατά το παρελθόν έτος μόνον εις Ηλείαν, με ημερομίσθιον 6 δρχ. δια την καταπληκτικήν ζήτησαν των εργατών»⁶⁰.*

Από το 1893, οι εμπορικές πρακτικές ήταν προσαρμοσμένες στις συνθήκες που δημιούργησε η συνεχής επέκταση της ζήτησης. Το σταφιδεμπόριο ήταν προσανατολισμένο αποκλειστικά στη γρήγορη ανακύκλωση του επενδυμένου κεφαλαίου, χωρίς κανέναν περιορισμό επί της εξαγόμενης ποσότητας και των τιμών. Οι συνθήκες αυτές που επικράτησαν εξασθένησαν ακόμη περισσότερο το ισοζύγιο διεθνών πληρωμών της χώρας και κατέστησαν πλέον αδύνατη την εκπλήρωση της εξυπηρέτησης διεθνών υποχρεώσεων. Το Δεκέμβριο του 1893 και ενώ η δραχμή

⁵⁹ Αλ. Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος-20ός αιώνας, Από τον αγώνα της ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα 2007, σ. 85

⁶⁰ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4029, 23 Απριλίου 1893

έχανε περισσότερο από το 1/3 της αξίας της, το Ελληνικό Δημόσιο έφτασε σε σημείο να κηρύξει παύση πληρωμών έναντι των υποχρεώσεων του σε συνάλλαγμα⁶¹.

Από το 1893 και έπειτα, ενώ το κράτος δεν προέβαινε σε κανένα μέτρο παρεμβατικής πολιτικής, όλο και περισσότερο καταστρέφονταν οι σοδιές και έμεναν απούλητες με το πλεόνασμα να φτάνει το 20%⁶². Ο αντίκτυπος της σταφιδικής κρίσης έγινε αισθητός σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Οι καλλιεργητές έφτασαν στην απόλυτη ένδεια και πολλοί από αυτούς αναγκάστηκαν να τα βγάλουν σε πλειστηριασμό. Η Πελοπόννησος δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει στα υψηλά χρέη της και η κρατική πτώχευση αποτελούσε μονόδρομο. Σύμφωνα με τον γάλλο επιτεταμένο που είχε επισκεφτεί την Αθήνα, η σταφιδική κρίση δεν αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα της πτώχευσης του 1893 διότι ισχυρίζεται ότι τα σημάδια της οικονομικής πτώσης είχαν εμφανιστεί κατά την περίοδο της ακμής του εμπορίου της σταφίδας, ενώ, στο φορολογικό επίπεδο, το ελληνικό κράτος είχε διατηρήσει με αλλεπάλληλες φορολογικές ρυθμίσεις τα έσοδα του από τη σταφίδα σταθερά ανεξάρτητα από τις ενδεχόμενες επιπτώσεις στους παραγωγούς και τους εμπόρους⁶³.

5.3. Από τις κοινωνικές αντιδράσεις στην ιδέα των Συνεταιρισμών

Αν και δεν αφορούσε άμεσα περισσότερο από το 5%- 8% των κατοίκων της χώρας, όσων δηλαδή ασχολούνταν με την παραγωγή και τη διακίνηση της, η κρίση της σταφίδας μεταφέρθηκε στο σύνολο της οικονομίας ως συναλλαγματική κρίση, γιατί η σταφίδα αποτελούσε το κυριότερο εξαγωγίμο προϊόν: η αξία των εξαγωγών τα έτη 1892- 1895 έφτασε στο 75% σε σύγκριση με αυτή του 1891, ενώ η τιμή της λίρας την ίδια περίοδο άγγιξε απ 32 τις 45 δραχμές⁶⁴. Οι αγρότες του 1885, ήταν οι πρώτοι που ήρθαν σε επαφή με την οδυνηρή πραγματικότητα. Στην παρούσα κρίση η παρέμβαση του κράτους επέβλεπε στον περιορισμό της προσφοράς ώστε να διατηρηθούν οι τιμές.

Κατά το ιστορικό παρελθόν είχαν παρουσιαστεί και άλλες σταφιδικές κρίσεις μικρότερης εμβέλειας. Η συλλογική συνείδηση του αγροτικού κόσμου,

⁶¹ Αλ. Φραγκιάδης, *ό.π.*, σ. 85

⁶² Χρ. Ευελπίδης, *Αορτική Πολιτική*, Αθήνα 1956, σ. 123

⁶³ Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 50

⁶⁴ Χρ. Αγριαντώνη, *Εισαγωγή στη νεοελληνική οικονομική ιστορία*, (18ος-20ός αιώνας), Αθήνα 2006, σ. 67

ορμώμενη από τη δυσαρέσκεια και τις οικονομικές δυσχέρειες κατέφυγε σε βίαιες αντιδράσεις. Αξίζει να σημειωθεί, πως ήδη από τον 19^ο αιώνα είχε εμφανιστεί στη Ελλάδα η αναρχική ιδεολογία, οι οποίοι συνταγμένοι σε συλλόγους αντιδρούσαν, συμμετάσχοντας σε αγροτικά συλλαλητήρια για το αγροτικό ζήτημα.⁶⁵ Όπως προαναφέρθηκε, οι παραδοσιακές πρακτικές διαμαρτυρίας είναι αυτές που εκφράζονται υπό μορφή άμεσης και αυθόρμητης αντίδρασης με άρνηση υπακοής απέναντι στα κρατικά όργανα. Το ιδιαίτερο και καινοφανές γεγονός που έγινε στη Βορειοδυτική Πελοπόννησο κατά το τέλος του 19^{ου} αιώνα είναι ότι εκτός από τις καθιερωμένες παραδοσιακές πρακτικές αγροτικής διαμαρτυρίας, οι σταφιδοπαραγωγοί διαμαρτύρονταν και ζητούσαν δικαίωση από κοινού με άλλα κοινωνικά στρώματα. Από το 1893 παρουσιάστηκε μαζική διοργάνωση συλλαλητηρίων σε πόλεις της Βορειοδυτικής Πελοποννήσου, στα οποία δεν συμμετείχαν μόνο αγρότες που είχαν υποστεί την οικονομική καθίζηση λόγω της σταφιδικής κρίσης αλλά και άλλες κοινωνικές τάξεις. Οι ιδιόθετα σαναϊτήματα την παρέμβαση του κράτους «*υπέρ της σταφίδας*», την χορήγηση δανείων προς τους καλλιεργητές και την καθυστέρηση της εισπράξεως των καθυστερουμένων οφειλών⁶⁶. «*Μας τηλεγραφούν εκ Πύργου: Σήμερα την 3^{ην} ώρα μ.μ. μέγα συλλαλητήριο χιλιάδων λαού συνεκροτήθη εν τη πλατεία των καφενείων. Κατήφεια και θλίψις κατείχε τας καρδίας πάντων εκ της οικονομικής στενοχωρίας...*»⁶⁷. Συνεχώς διαμαρτύρονται για τη στάση της Εθνικής Τράπεζας να αναχαιτίσει την χορήγηση δανείων εφαρμόζοντας αντιλαϊκά μέτρα. Η εφημερίδα Μεσσηνιακή, αναφέρεται στην ταραγμένη κατάσταση που επηρέασε στη Μεσσηνία, αναφέροντας χαρακτηριστικά: «*Η θέσις των κτηματιών είναι δεινότατη. Ουδέποτε ενθυμούμεθα ομοίαν της σημερινής χρηματικήν στενοχώριαν και έχομεν απελπισθεί όλοι οι αδυνατούντες να εξεύρωμεν τρόπον προς σωτηρίαν... Τι θα γείνωμεν; Τι θα γίνουν τα κτήματά μας; Και όμως εν τη δεινή ταύτη θέσει εις ην ευρισκόμεθα το δημόσιον επισπένδει την είσπραξιν των φόρων και η Τράπεζα απηνώς καταδιώκει τους οφειλέτας της. Ένεκα τούτου πλείστοι χωρικοί έχουσιν εγκαταλήψει τα χωρία των και φυγοδικούσιν...*»⁶⁸

Βασικό αίτημα αποτελούσε η πάταξη της κερδοσκοπίας και της τοκογλυφίας καθώς και η δικαιότερη κατανομή των φόρων με τρόπο τέτοιο που οι καλλιεργητές

⁶⁵ Β. Λάζαρης, *Πολιτική ιστορία της Πάτρας*, Αθήνα 1986, σ. 290

⁶⁶ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 110

⁶⁷ Εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 3955, 3 Φεβρουαρίου 1893

⁶⁸ Εφ. *Μεσσηνιακή*, αρ. φ. 46, 28 Φεβρουαρίου 1893

θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση σε μία αγροτική πίστη με κάποιας μορφής ασφάλιση. Σκοπός ήταν να εφαρμοστεί οργανωμένη αγροτική λύση με συγκεκριμένη δανειοδοτική πολιτική προκειμένου να καταλυθούν τα τοκογλυφικά δάνεια που μέχρι πρότινος λάμβαναν⁶⁹.

Η ίδρυση του συνεταιρικού θεσμού θα επέλυε σοβαρά προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν και η κρίση της υπερπροσφοράς σταφίδας θα αντιμετωπιζόταν με διάφορα εξισορροπητικά μέτρα. Η ιδέα του συνεταιριού είχε προταθεί ήδη από το 1858. Διατυπώθηκαν πολλές απόψεις που θεωρούσαν αναγκαία την θέσπιση συνεταιρισμών με σκοπό την βελτίωση των συνθηκών υπό την κηδεμονία του κράτους. Αντιθέτως, πολλοί είχαν διαφορετική άποψη, υποστηρίζοντας την ανωριμότητα του τύπου και της αγροτικής κοινότητας. Ο Κ. Σοκόλης, δικηγόρος, τάθηκε υπέρ της θέσπισης τους ενισχύοντας την άποψη ότι έπρεπε να γίνουν συνεταιρισμοί χωρίς καμία ανάμειξη της κυβέρνησης, παρά μόνον την νομοθετική διευθέτηση κάποιων ζητημάτων σχετικών με τις Γενικές Αποθήκες και την πίστη της Εθνικής Τράπεζας⁷⁰,

5.4. Η οικονομική δυσπραγία

Μετά την παραίτηση του Χαριλάου Τρικούπη το 1893, ο βασιλιάς Γεώργιος προκειμένου να τεθεί μια λύση στο πρόβλημα της οικονομικής κρίσης, όρισε στον Σ. Σωτηρόπουλο την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Παρά την κυβέρνηση του Σ. Σωτηρόπουλου, η κρίση δεν εξαλείφτηκε και ο ίδιος το 1893 διατύπωσε: *«Η κρίσις, βλέπετε, είναι καθαρώς σταφιδική... Δια τας ανάγκας του εμπορίου έχομεν ανάγκην συναλλάγματος, το οποίον δεν εισάγεται λόγω αζητησίς της σταφίδος ... Πωλείται η σταφίς; Πίπτει το συνάλλαγμα... λοιπόν εξακολουθησέ η κρίσις της σταφίδος, πολύ φυσικά θα εξακολουθήσῃ και η κρίσις του νομίσματος⁷¹»*. Οι έμποροι και οι καλλιεργητές είχαν οδηγήσει σε μεγάλο βαθμό στην επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης που προέκυψε από τη σταφιδική κρίση, καθώς δεν είχαν προνοήσει για την μελλοντική οικονομική εξέλιξη. Ο έμπορος της εποχής Δ. Φραγκόπουλος αναφέρει: *«...Επιχειρηματῖαι τρομεροί εννοούμεν εις την αρχήν μεν χωρίς κεφάλαια να*

⁶⁹ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4835, 28 Ιουνίου 1895

⁷⁰ Κ. Σοκόλης, *Το Σταφιδικό Ζήτημα*, Αθήνα 1903, σ. 11

⁷¹ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4166, 7 Σεπτεμβρίου 1893

κάννωμεν εργασίας και μετα ταύτα με μικτά κεφάλαια να κάννωμεν κολοσσιαίας επιχειρήσεις...Η τόλμη είναι καλό πράγμα εις τω εμπόριω, αλλ' η περίσκεψις είναι έτι καλύτερο»⁷².

Ελάχιστοι σταφιδέμποροι διέθεταν περιουσία, οι οποίοι με κεφάλαιο 100 δραχμών λάμβαναν πίστωση 100 δραχμών. Πολλοί σταφιδοκαλλιεργητές που αδυνατούσαν να διατηρήσουν τα κεφαλαία τους, κατάφεραν να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές αντιξοότητες λόγω του ότι είχαν επωφεληθεί οικονομικά σε διάφορες παρελθοντικές συγκυρίες. Το βασικότερο αποτύπωμα της οικονομικής κατάστασης υποδηλωνόταν από τις συνεχόμενες πτωχεύσεις που ανακοινώνονταν καθημερινώς από το 1893. Η Πάτρα, ωστόσο ήταν από τις πόλεις που υπέστησαν την μεγαλύτερη οικονομική καθίζηση σε σύντομο διάστημα από το ξέσπασμα της σταφιδικής κρίσης. Μεγάλοι οίκοι παρουσίαζαν μειωμένη εξαγωγική δραστηριότητα λόγω της ελλιπής ζήτησης του προϊόντος τόσο από την αγορά της Γαλλίας, όσο και από του Λονδίνου⁷³.

Οι μεγάλες οικονομικές δυσκολίες επέφεραν σημαντικές συγκρούσεις με τη διοργάνωση συλλαλητηρίων. Βασικά αιτήματα του ήταν η αναστολή της αποπληρωμής του φόρου, η αναστολή καταδιώξεως οφειλετών για δημόσια χρέη και η παροχή από την Εθνική Τράπεζα των κτηματικών πιστώσεων. «*Η μία επαρχία μετά την άλλην και μάλιστα αι ευπορότεραι και αι παραγωγικότεραι ύψωσαν φωνήν απελπισίας και οδύνης*»⁷⁴. Οι χρεοκοπίες όλο και περισσότερων επιχειρήσεων που είχαν να κάνουν με τον καθαρισμό και την συσκευασία της σταφίδας άφηναν πολλούς εργαζόμενους άνεργους και αυτό εντεινόταν με την σταδιακή μείωση της εξωτερικής ζήτησης. Στη δύσκολη οικονομική κατάσταση όλο και πιο πολλές πτωχεύσεις και πλειστηριασμοί γίνονταν και όλο και πιο πολύ οδηγούνταν στο οικονομικό περιθώριο. Η μεγάλη καθυστέρηση παροχής δανείων οδήγησε σε πλειστηριασμούς και εκποιήσεις αγροτικών κτημάτων και άλλων περιουσιακών στοιχείων από τις τράπεζες και από τους δανειστές⁷⁵.

⁷² Εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 3953, 1 Φεβρουαρίου 1893

⁷³ Εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 3929, 8 Ιανουαρίου 1893

⁷⁴ Εφ. *Επιθεώρησις*, 19 Φεβρουαρίου 1893, αρ. «Κίνδυνος σταφιδοφόρων επαρχιών. Τις δύναται να σώση αυτάς;»

⁷⁵ Εφ. *Ελλάς*, αρ. φ. 53, 19 Δεκεμβρίου 1893

Στ' Κεφάλαιο

Προς τη λύση του παρακρατήματος

6.1. Αντιδράσεις

Όπως έγινε λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο με το ξέσπασμα της σταφιδικής κρίσης το 1893 οργανώθηκαν πολλά συλλαλητήρια στην Καλαμάτα, στον Πύργο και στην Πάτρα, ζητώντας μείωση του φόρου, κατά των τοκογλύφων και παύση καταδίωξης κατά των οφειλετών του δημοσίου.⁷⁶ Τα αιτήματα αυτά μαζί με άλλα αποστάλθηκαν στη Βουλή. Εκτός από τα καίρια αιτήματα ου έχουν ήδη αναφερθεί, βασικό ζητούμενο αποτελούσε το παρακράτημα. Το κράτος έπρεπε να παρακρατήσει από κάθε αγρότη σταφιδοπαραγωγό ένα ποσοστό της προς εξαγωγή σταφίδας, το οποίο δεν θα κινούνταν στην αγορά αλλά θα μετατρέποταν σε οίνο ή οινόπνευμα.

Το σύνολο των επιδιωκόμενων μέτρων για την άρση της σταφιδικής κρίσης ανατέθηκε στη Βουλή με ψήφισμα, του πατραϊκού λαού, κατόπιν που μεγάλου συλλαλητηρίου που είχε λάβει χώρα. Το σταφιδικό ζήτημα ανατέθηκε στη Βουλή με βασικό αίτημα των σταφιδοπαραγωγών να είναι η άμεση κρατική παρέμβαση για την εξισορρόπηση της κρίσης. Ήδη από το 1891 πολλοί βουλευτές κατέθεταν κοινοβουλευτικές απόψεις και νομοσχέδια προτάσσοντας την διευθέτηση του ζητήματος. Επί πρωθυπουργίας Θ. Δηλιγιάννη, προτάθηκε ένα νομοσχέδιο «περί συστάσεως Σταφιδικής Τραπέζης προς υποβοήθησιν της σταφιδοκαλλιέργειας»⁷⁷, το οποίο και απορρίφθηκε. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, επανήλθε το ζήτημα περί ιδρύσεως της Σταφιδικής τραπέζης υπό τον Ιω. Ζωγράφο, ο οποίος έθεσε τις βασικές προτεραιότητες της λειτουργίας της: 1) θα παρείχε τα μέσα καλλιέργειας προς τους σταφιδοπαραγωγούς με χαμηλό τόκο, 2) θα χορηγούσε δάνεια επί της αξίας του αποταμιευμένου προϊόντος και γ) θα φρόντιζαν για την διάχυση και σωστή απορρόφηση του προϊόντος στην αγορά⁷⁸.

Μετά από τις πολλές πιέσεις, στις 11 Νοεμβρίου η Βουλή κατόπιν συστάσεως 35μελούς επιτροπής, υπέβαλαν έκθεση στην οποία συμπεριέλαβαν όλα τα

⁷⁶ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4174, 15 Σεπτεμβρίου 1893

⁷⁷ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, περ. ΙΒ', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις 45

⁷⁸ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, ό.π., σ. 123

υπομνήματα που είχαν υποβληθεί για την σταφίδα. Οι προτάσεις της επιτροπής για στην διάθεση του πλεονάσματος ήταν: τη διάθεση το από την κυβέρνηση για την παρασκευή οινοπνευμάτων στο εσωτερικό της χώρας ή και ακόμη τη σύσταση εταιρείας οινοποιίας στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό για την μετατροπή της σταφίδας σε ύλη προς βρώσιν.

6.2. Περί σταφιδικού συνεδρίου

Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων στη Βουλή για την άρση του πλεονάσματος, προκλήθηκα πολλές συγκρούσεις και συλλαλητήρια. Ο Αλ. Φωτήλας, ως εισηγητής της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής του 1893, υποστήριξε τη βάση του νομοσχεδίου που είχε ως κυριότερο στόχο την αφαίρεση του πλεονάσματος της σταφίδας. Στην ερώτηση βουλευτή: *«Και τι να το κάμωμεν το υπόλοιπον; Να το ρίψωμενεις την θάλασσαν;»* απάντησε: *«Και εις την θάλασσαν ακόμη· και τούτο είναι προτιμότερον. Είς την θάλασσαν έρριψαν άλλοτε οι Ολλανδοί το περισσεύον ποσόν των μοσχοκαρύων και έσωσαν το υπόλοιπον...»*⁷⁹.

Μετά από πολλές πιέσεις, ο Χαρ. Τρικούπης δήλωσε πως θα κάθετε νομοσχέδιο για το σταφιδικό εντός της βουλευτικής συνόδου. Κατά την περίοδο 1893 οι κρατικές ενέργειες συνοψίζονται: 1) στην υποβολή εκθέσεων από διάφορα προξενεία του εξωτερικού σχετικά με το ζήτημα της σταφίδας, 2) στη συγκέντρωση και έκδοση των μελετών και εκθέσεων σχετικά με την σταφιδική κρίση και το παρακράτημα 3) στη σύσταση τη Μεγάλης Κοινοβουλευτικής Επιτροπής με εισηγητή τον Αλ. Φωτήλα και την κατάθεση του σχετικού νομοσχεδίου προς τη Βουλή⁸⁰. Εν τέλει, παρά τις προσπάθειες της κυβέρνησης Χρ. Τρικούπη για αναδιάταξη της σταφιδικής κρίσης, τα οικονομικά πλέον της χώρας ήταν μη ανατρέψιμα οδηγώντας την χώρα σε πτώχευση.

Προς την αντιμετώπιση του σταφιδικού ζητήματος υπήρχε κατευναστικό πνεύμα στις διάφορες σταφιδικές επαρχίες σχετικά με το θέμα της αγροτικής πίστης, την πάταξη της τοκογλυφίας και την αναστολή πληρωμών. Στο ζήτημα του παρακρατήματος υπήρξε έντονη διχογνωμία για την άμεση και αποτελεσματική

⁷⁹Κ. Αρώνη- Τσίγλη, ό.π., σ. 127

⁸⁰Κ. Αρώνη- Τσίγλη, ό.π., σ. 129

επίλυση του. Λόγω του παρακρατήματος οι σταφιδοφόρες επαρχίες είχαν διασπαστεί σε δύο αντίπαλες παρατάξεις, σε παρακρατικούς και αντιπαρακρατικούς. Η Καλαμάτα μαζί με την Κορινθία και την Αιγιαλεία είχαν ταχθεί κατά της αφαίρεσής του πλεονάσματος της σταφίδας. Πολλοί κάτοικοι της Καλαμάτας κατέκριναν το προτεινόμενο σύστημα του παρακρατήματος, ανατιθέμενοι στην πρόταση του Θ. Βυρλούμη, με την άποψη ότι η υλοποίηση αυτή θα ωθούσε στον περιορισμό του εμπορίου. Επομένως, «και αίκαλάμαι κατά της παρακρατήσεως»⁸¹.

Άλλες επαρχίες, όπως η Πάτρα, ο Πύργος και η Ηλεία ήταν υπέρ του παραστρατήματος. Υπό τις ηγερέςπιέσεις, ο Χαρ. Τρικούπης κατέθεσε στη Βουλή το σταφιδικό νομοσχέδιο στη συνεδρίαση της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1894. Το νομοσχέδιο αποτελείται από δυο σκέλη: στο πρώτο αναφερόταν στην ίδρυση του Σταφιδικού Ταμείου ή Σταφιδικής Τραπέζης και το άλλο στην αφαίρεση του πλεονάσματος. Βασική ένσταση επί του νομοσχεδίου ήταν το σημείο που όριζε ως κατώτατο όριο των 300 εκατομμυρίων λίτρων πέραν του οποίου θα επιτρεπόταν το παρακράτημα⁸².

Πέραν του κοινωνικού συνόλου, διαφωνίες υπήρχαν και εντός του Κοινοβουλίου για το σταφιδικό νομοσχέδιο. Μετά από πολλές πιέσεις κοινοβουλευτικών και όχι μόνο προσώπων, ο Τρικούπης αναγκάστηκε να άρει το όριο των 300 εκατομμυρίων λίτρων πάνω στο οποίο θα άρχιζε η αφαίρεση του πλεονάσματος⁸³. Οι λαϊκές κινητοποιήσεις και τα συλλαλητήρια συνεχίστηκαν με πιο έντονους ρυθμούς. Κατά τις συζητήσεις στη Βουλή για το σταφιδικό νομοσχέδιο άλλοι απομόνωναν κάποια επιμέρους τμήματα ή άρθρα και άλλοι το σκέλος του νομοσχεδίου που αναφερόταν στην παρακράτηση. Στην επόμενη προγραμματισμένη συνεδρίαση της 17^{ης} Φεβρουαρίου απορρίφθηκε η πρόταση του νομοσχεδίου για σύσταση Σταφιδικού Ταμείου, παραμένοντας στο σημείο του παρακρατήματος δυσεπίλυτο θέμα.

Τελικώς, στις 22 Φεβρουαρίου 1894 απορρίφθηκε οριστικά το σταφιδικό νομοσχέδιο για το παρακράτημα. Στα αποτελέσματα της ψηφοφορίας κατά ψήφησαν

⁸¹ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4309, 28 Ιανουαρίου 1894, «*Το νέον Υπόμνημα του εν Καλάμαις Εμπορικού Συλλόγου. Τι φρονούσιν οι Καλάμιοι*»

⁸² Εφ. Ελλάς, αρ. φ. 101, 6 Φεβρουαρίου 1894

⁸³ Κ. Αρώνη- Τσίγλη, *ό. π.*, σ. 137

127 βουλευτές, 59 υπέρ, ενώ 5 αρνήθηκαν να υποβάλουν η ψήφο τους⁸⁴. Το σταφιδικό νομοσχέδιο της κυβέρνησης Χαρ. Τρικούπη, εν τέλει, απορρίφθηκε λόγω της άρνησης να υιοθετηθεί βιώσιμη πρόταση περί του μείζονος θέματος της παρακράτησης.

Αμέσωςμετά την καταψήφιση του νομοσχεδίου από τη Βουλή, επεβλήθη νέο νομοσχέδιο για την καταβολή του έγγειου φόρου της σταφίδας σε είδος κι όχι σε χρήματα από τον βουλευτή Ιω. Μεσσηνέζη⁸⁵. Το νομοσχέδιο του Μεσσηνέζη απορροφήθηκε και καταψηφίστηκε από την κυβέρνηση Τρικούπη δίνοντας μεγάλη βαρύτητα στη σημαντική οικονομική ζημίωση του δημοσίου με τη εφαρμογή του.

Η κατάσταση των σταφιδοπαραγωγών είχε εκτραπεί και πλήθη συλλαλητηρίων διοργανώθηκαν στην Πάτρα, στην Καλαμάτα και στον Πύργο, εκφράζοντας την άμεση ανάγκη της αναστολής των φόρων και των χρεών τους. Λόγω των έκθυμων γεγονότων ακολούθησαν πολλές προτάσεις νομοσχεδίων από βουλευτές, οι οποίες εξέφραζαν την απογοήτευση του των σταφιδοκαλλιεργητών μετά την απόρριψη της πρότασης του Μεσσηνέζη και ζητώντας την έκδοση βασιλικού διατάγματος για την αναβολή της αποπληρωμής των φόρων στις πληγείσες περιοχές. Όλες οι προτάσεις κατόπιν κοινοβουλευτικής ψηφοφορίας απορρίφθηκαν.

6.3.Οι συνεχόμενες εντάσεις του 1894

Η κατάσταση των σταφιδοκαλλιεργητών όλο και χειρότερη. Το καλοκαίρι του 1894 οι διαμαρτυρίες, τα ψηφίσματα, οι προτάσεις και τα συλλαλητήρια πύκνωναν από κοινού με το πρόβλημα. Η εφημερίδα *Καλαμών Λαϊκή* αναφερόταν εκτενώς στις δράσεις των σωματείων της πόλης καταθέτοντας πάγια αιτήματα στο νομάρχη και στη κυβέρνηση. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται: «*Η Μεσσηνία πεινά. Ολόκληροι επαρχίαλιμώττουσαι. Απειλείται λιμός και λοιμός. Έκκλησις προς την Κυβέρνησιν*»⁸⁶. Η περιοχή της Καλαμάτας είχε πληγεί λιγότερο από όλες λόγω του ότι στην περιοχή ασχολούνταν εκτός της σταφίδας και με άλλα ανεπτυγμένα προϊόντα, όπως τη σηροτροφία, την παραγωγή μεταξιού, το λάδι και τα σύκα.

⁸⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΓ', Γ' Συνεδρίασις

⁸⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΓ', Γ' Συνεδρίασις

⁸⁶ *Εφ. Λαϊκή*, αρ. φ. 48, 29 Μαΐου 1894

Παρά την οικονομική κατάσταση οι οφειλέτες δεν είχαν κανένα ελαφρυντικό και κατόπιν συλλήψεως τους οδηγούνταν στη φυλακή. Τα μαζικά συλλαλητήρια που οργάνωνταν από το 1894 προσέθεσαν σαν ένα ακόμη ζητούμενο τους την προώθηση της σταφίδας σε πολύ χαμηλές τιμές. Τέτοια συλλαλητήρια οργανώθηκαν στην Καλαμάτα, στην Πάτρα, στο Αίγιο, στα Φιλιατρά και στην Κυπαρίσσια⁸⁷. Στα εν λόγω συλλαλητήρια καταγγέλλονταν και οι έμποροι για την υποτίμηση των τιμών που υποβάθμιζαν το προϊόν.

Η τοκογλυφία και ο δανεισμός υπέρογκων ποσών από τους αγρότες ήταν σύνθηρες φαινόμενο της περιόδου. Λόγω των σοβαρών αυτών οικονομικών προβλημάτων, οι αγρότες άρχισαν σταδιακά να αλλάζουν τον τρόπο διαβίωσης τους και να στρέφονται στην κάλυψη των βασικών βιοτικών τους αναγκών.

6.4.Οι νέεςκοινοβουλευτικέςπροτάσεις και η όξυνση της κατάστασης

Στις 14 Νοεμβρίου 1894 ξεκίνησε ένας νέος κύκλος συζητήσεων για το σταφιδικό ζήτημα. Με την νέα σύγκλιση της Βουλής κατά τη διάρκεια του 1894 οι κινητοποιήσεις οξύνθηκαν ακόμα περισσότερο. Στις 13 Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε μεγάλο συλλαλητήριο στην Πάτρα στο οποίο εκλέχτηκε Σταφιδική Επιτροπή με σκοπό να μεταβιβάσει στην Βουλή τα ζητήματα του λαού⁸⁸. Η διάσπαση των βουλευτών σε δυο παρατάξεις, υπέρκαι κατά του παρακρατήματοςσυνετιζόταν ακόμα. Μέλη των Σταφιδικών επιτροπών μετέβαιναν συχνά στην Αθήνα για να διαβιβάσουν τις επιθυμίες των σταφιδοπαραγωγών. Κατά τις συνεδριάσεις της Βουλής της 21^{ης}, 22^{ης}, 24^{ης}, 26^{ης}, 28^{ης} και 29^{ης} Νοέμβριου τέθηκε εκ νέου, επί τάπητος το ζήτημα του παρατήματος. Πολλοί εκ των βουλευτών υπέβαλαν και νομοσχέδια τα οποία είχαν συνταχθεί από τη Σταφιδική επιτροπή της εκάστοτε περιοχής.

Μετά από πολλές συνεδρίες, κατά την 29^η εξ αυτώνέγινε αποδεκτή η παρακράτηση επί της αρχής του νομοσχεδίου του βουλευτήΚυπαρισσίας, Κοκκέβη. Ο Χαρ. Τρικούπης, εν τούτης είχε γιαάλλη μια φορά επιφυλακτική στάση θεωρώντας την ως μια μη πολιτικάσοβαρήπρόταση.Μετά την απόδοση της παρακράτησης από τη

⁸⁷ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 149

⁸⁸ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 153

Βουλή, οι σταφιδοφόρες επαρχίες άρχισαν τα συλλαλητήρια προς ενδυνάμωση του βουλευτικού φρονήματος για την οριστική επιψήφιση του.

Κατόπιν των διεργασιών περί του παρακρατήματος, στις 6 Δεκεμβρίου άρχισε στη Βουλή σύσκεψη για την επιψήφιση του παρακρατήματος το οποίο ο Τρικούπης αρνήθηκε να αποδεχτεί⁸⁹. Την επομένη μετά την καταψήφιση του σταφιδικού νομοσχεδίου, ο Λ. Πετμέζας, βουλευτής Καλαβρύτων, έκανε σαφές πως ήταν αναγκαία η λήψη μέτρων για το σταδιακό ώστε να ψηφιστεί εν συνεχεία ο προϋπολογισμός. Ο βουλευτής Ιω. Μεσσηνέζης κατόπιν της καταψήφισης του προτιμώμενου νομοσχεδίου του, επανέφερε στη Βουλή νέο νομοσχέδιο περί συστάσεως Ταμείου Αμύνης, Γενικών Αποθηκών και χορηγήσεως δανείων επί «ενεχυρίασει σταφιδοκάρπου».⁹⁰

Η πρόταση του Ιω. Μεσσηνέζηπερί Ταμείου Σταφιδικής Αμύνης αφού ψηφίστηκε παραπέμφθηκε για μελέτη από μία ενδεκαμελή επιτροπή. Αργότερα, δόθηκε παράταση υποβολής έκθεσης στην εν λόγω επιτροπή⁹¹. Ωστόσο, στις 28 Δεκεμβρίου ο πρόεδρος της επιτροπής, Α. Σιμόπουλος, κατέθεσε τρεις προτάσεις σταφιδικών νομοσχεδίων: 1) περί Γενικών Αποθηκών, 2) περί Σταφιδικής Τραπεζής και 3)περί χορηγουμένων προς καλλιέργεια δανείων⁹².

Κατόπιν της πρότασης περί νομοσχεδίων, για το επόμενο διάστημα συζητήθηκαν εκτενώς και προτάθηκαν τροπολογίες άρθρων επί του νομοσχεδίου γενικών αποθηκών και τίτλων αποθηκεύσεως, ενώ στις 4 Ιανουαρίου 1895 προτάθηκε μια ακόμη τροπολογία του άρθρου 2 του τελευταίου νομοσχεδίου ώστε να γίνει πιο βιώσιμο. Εν συνέχεια αυτών των διαπραγματεύσεων επί των νομοσχεδίων, άρχισαν οι ζητήσεις για την σύσταση νομοσχεδίου περί ιδρύσεως Σταφιδικής Τράπεζας. Ωστόσο, όλες οι συζητήσεις και οι προγραμματισμένες τροποποιήσεις αναχαιτίστηκαν λόγω της πολιτική πτώσεως το Χαρ. Τρικούπη και τη σύσταση νέων εκλογών το 1895.

Παράλληλα με την πολιτική αστάθεια, νέο κύμα συλλαλητηρίων στις πληγείσες περιοχές διοργανώνονταν με κύρια αιτήματα: την πάταξη της τοκογλυφίας,

⁸⁹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΓ', Δ' Συνεδρίασις 31

⁹⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., Συνεδρίασις 30

⁹¹ Κ. Αρώνη- Τσίγλη, ό.π., σ. 159

⁹² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΓ', Δ' Συνεδρίασις 41

την αναχαίτιση της αποπληρωμής των χρεών, την πληρωμή του έγγειου φόρου σε είδος και την εκποίηση εκ νέου του φορολογικού συστήματος⁹³.

6.5. Από την εξέγερση στη Βαρβάσαινα έως την κυβέρνηση Θ.

Δηλιγιάννη

Η κατάσταση μετά το τέλος του 1894 εξελίχθηκε μοιραία με την φτώχεια και την απελπισία να μαστίζουν τον αγροτικό σταφιδικό κόσμο. Αποκορύφωμα των γεγονότων αποτέλεσε η εξέγερση στη Βαρβάσαινα Ηλείας, όταν αστυφύλακες προσπάθησαν να εισπράξουν φόρους και κατέφυγαν στη σύλληψη πολλών από των οφειλετών, οι οποίοι τελικώς κατέληξαν στη φυλακή. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: *«ο ιερέυς του χωριού μετά του προέδρου δια βροντώδους κωδωνοκρουσίας συγκαλούσινόλην την κοινότητα και εν σώματι μεταβαίνουνσι παρά τω υποταμία Ηλείας ένθα εβόων: Δεν έχομεν να πληρώσωμεν δεν έχομεν· κλείσε μας όλους εις τας φυλακάς»*⁹⁴.

Μετά την Βαρβάσαινα, πολλά χωριά ακολούθησαν τέτοια πορεία, καθώς οι αγρότες αδυνατούσαν να αποπληρώσουν τους φόρους τους είτε φυγοδικούσαν, είτε εναντιώνονταν στους πλειστηριασμούς και στις συλλήψεις. Εκτός από τους σταφιδοκαλλιεργητές που είχαν υποστεί τη μεγίστη πληγή, αδυνατούσαν να αποπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις και άλλοι έμποροι και αγρότες άλλων καλλιεργησίμων προϊόντων. Στη Βουλή την 17^η Δεκεμβρίου 1894, αναφέρθηκε η άρνηση της αποπληρωμής των φόρων από έγκριτους πολίτες, ρίχνοντας πυρά εναντίον του Χαρ. Τρικούπη, ο οποίος κατηγορούνταν για διετή απραγία και μη αποτελεσματική επίλυση της σταφιδικής κρίσης⁹⁵. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: *«Επέπρωτο να επαληθεύσουν αι προρρήσεις του αιμνήστου Δεληγεώργη ότι ο κ. Τρικούπης θα κάμη να αιματοκυλισθή η Ελλάς. Διότι τι άλλο σημαίνει η άρνησις πληρωμής φόρων ή ότι ευρισκόμεθα εις παραμονάς λαϊκής εξεγέρσεως; Πρέπει οι βουλευταί των σταφιδοφόρων επαρχιών να παύσουν να υποστηρίζουν τον Εφιάλτην (Θόρυβος της δεξιάς). Η δίμιτης της γλώσσης μου είναι, κύριοι βουλευταί, δεδικαιολογημένη. Ευρισκόμεθα είς παραμονάς αιματοκυλίσματος...»*⁹⁶.

⁹³ Κ. Αρώνη- Τσίγλη, *ό.π.*, σ. 160

⁹⁴ Κ. Αρώνη- Τσίγλη, *ό.π.*, σ. 161

⁹⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΓ', Δ' Συνεδρίασις 41

⁹⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, *ό.π.*

Οι κινητοποιήσεις αυτές στραφήκαν και εναντίον του βασιλιά Γεώργιου, από τον οποίο ζητούσαν να προασπίσει τα δικαιώματα του λαού. Λόγω της έκθυμης κατάστασης, ο αρμόδιος υπουργός Εσωτερικών ενήμερωσε τους νομάρχες Μεσσηνία και Αχαΐας να κατευναστούν να τα πλήθη και να περιορίσουν την αλόγιστη δράση των συλλαλητηρίων με σκοπό την διατήρηση της δημοσίας ασφάλειας. Η κατάσταση αυτή περιγράφεται ως : «εν Πύργω και εν Ηλεία εν γένει εκηρύχθη πρό πολλού δικαιοστάσιο. Ουδεμία απόφασις δικαστική εκτελείται, δικαστικός δε κλητής δεν τολμά να εξέλθῃ προς εκτέλεσιν ουδέ εάν συνοδεύεται με τάγμα ολόκληρον χωροφυλάκων...»⁹⁷.

Η οικονομική κατάσταση της χώρας είχε προκαλέσει μια γενικευμένη απογοήτευση που είχε ώθηση στην δημιουργία ενός αντιτρικουπικού συνασπισμού. Όλα σχεδόν τα συλλαλητήρια που οργανώνονταν απέστειλαν ψηφίσματα στο βασιλιά, στα οποία οι σταφιδοπαραγωγοί αποτύπωναν την ζοφερή οικονομική κατάσταση με βασικό αίτημα την ανάληψη ευθύνης από τον Γεώργιο. Ο λαός υποδείκνυε στο βασιλιά να διαφωνήσει με την πολιτική της κυβέρνησης και να διασπάσει τη Βουλή βάσει του άρθρου 37 του Συντάγματος του 1895⁹⁸. Ζητούσαν αν ενεργήσει αντίθετα ο Γεώργιος προς την αρχή της δεδηλωμένης.

Στο μεγάλο συλλαλητήριο στις 8 Ιανουαρίου στο Πεδίο του Άρεως, αντιτρικουπικοί συγκρούστηκαν με οπαδούς του Τρικούπη, καθώς μέσα στο πλήθος εμφανίστηκε έφιππος ο διάδοχος του Γεωργίου, Κωνσταντίνος τασσόμενος υπέρ των αντιτρικουπικών. Η κατάσταση αυτή ανάγκασε τον Χαρ. Τρικούπη να υποβάλει την παραίτηση του, καθώς εξέφρασε την επικείμενη δυσαρέσκεια του για την κρίση εμπιστοσύνης που πρόεκυψε⁹⁹.

Η παραίτηση Τρικούπη έγινε αποδεκτή με χαρμόσυνες εκδηλώσεις σε διάφορες σταφιδοπαραγωγικές περιοχές. Στις εκλογές στις 16 Απριλίου 1895, ο Δηλιγιάννης κέρδισε στις εκλογές με βασικούς προεκλογικούς στόχους την μείωση των φόρων με θέσεις υπέρ του Στέμματος και των θεσμών. Παρά την αποπομπή του από την κυβέρνηση το 1892 από τον Γεώργιο, κέρδισε την εμπιστοσύνη του κόσμου και έγινε δεκτός από το σταφιδοφόρο επαρχίες. Ο ίδιος ήδη από τις προεκλογικές του περιόδους πριν από την έκρηξη της σταδιακής κρίσης ήταν ευμενώς

⁹⁷ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4633, 3 Ιανουαρίου 1895

⁹⁸ Κ. Αρώνη- Τσίγλη, *ό.π.*, σ. 167

⁹⁹ Εφ. Άστν, 9 Ιανουαρίου 1895

δεκτός σε πολλές περιοχές. Αντιθέτως, ο Τρικούπης υπέστη πανωλεθρία, καθώς από τις 207 έδρες στη Βουλή το τρικουπικό κόμμα έλαβε μετάτις εκλογές μόλις 15¹⁰⁰.

6.6. Η επιψήφιση του παρακρατήματος

Στο σταφιδικό ζήτημα τα προβλήματα ανέκυψαν εντονότερα όταν τον Μαΐο του 1895 οι σταφιδοκτήμονες άρχισαν να θέτουν το ζήτημα της εξασφάλισης συμφέρουσας τιμής για τη σταφίδα, λόγω του μεγάλου περισσέυματος σταφίδας. Καταλυτική σημασία είχε το παράτημα, με του οποίου θα ωθούνταν από το αδιέξοδο. Σε αυτή τη φάση του σταφιδικού ζητήματος πρώτος υπέβαλε στη Βουλή νομοσχέδιο για τη σταφίδα ο βουλευτής Τριφυλίας Κοκκέβης. Με αυτό το νομοσχέδιο οριζόταν ότι ο φόρος της σταφίδας θα πληρωνόταν στα τελωνεία εις είδος προς 20% και θα χρησίμευε μόνον για τις ανάγκες της οινοπνευματοποιίας και οξοποιίας¹⁰¹.

Την περίοδο αυτή διοργανώνονταν πολλά συλλαλητήρια στις μεγάλες πόλεις και κωμοπόλεις, όπως τα Φιλιατρά, Κυπαρισσία, Γαργαλιάνους, Γαστούνη, Λεχαινά, Πύργο, Αμαλιάδα, Αχαΐα και Πάτρα. Κατόπιν αυτών των πιέσεων, στη συνεδρίαση της 19ης Ιουνίου προτάθηκε ισχύ μέτρου του παρακρατήματος για ένα μόνο χρόνο, το οποίο να ανέρχεται στο 40%. Μέχρι την ομιλία του πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη στη συνεδρίαση της Βουλής της 21 ης Ιουνίου 1895 για το σταφιδικό ζήτημα, είχαν υποβληθεί έξι σταφιδικά νομοσχέδια. Πολλές από τις προτάσεις που διατύπωσαν βουλευτές, ασπάζονταν με την προσωπική άποψη του πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη.

Ο πρωθυπουργός, παρά τη δήλωσή του ότι θα αποδεχόταν το παρακράτημα ως «μέτρον εμπειρικών», ανέφερε: « Δεν ευρήκα εις την ιστορίαν κανενός Κράτους να ενομοθέτησεν παρακράτησιν, καθόσον δεν έχει δικαίωμα η Πολιτεία να επεμβαίνει εις ελευθερίαν του διατιθέναι έκαστον την περιουσίαν του»¹⁰². Κατά την ψηφοφορία ψηφίσαν 129, από τους οποίους 58 ψήφισαν υπέρ, 58 κατά και 13 αρνήθηκαν ψήφο, με αποτέλεσμα το παρακράτημα να απορριφθεί λόγω ισοψηφίας.

Στα συλλαλητήρια που διοργανώθηκαν επικρατούσε η αγανάκτηση των σταφιδοφόρων επαρχιών κατά της αδιαφορίας της κυβερνήσεως

¹⁰⁰Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 169

¹⁰¹Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 170

¹⁰²*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΔ', Σύνοδος Α, Συνεδρίασις 29

«εγκαταλείπουσιν την Πελοπόννησον εις τη ίδιαν τύχη κα εις τά έσχατα εξωθούσης τον λαόν...». Την εικόνα που επικρατούσε στα συλλαλητήρια, υποτυπώνει ο Τύπος της εποχής και ειδικότερα στην Πάτρα αναφέροντας: *«...όλαι αι κορυφαί της πατραϊκής κοινωνίας εις τον μέγαν εξώστην. Και κάτω οι κτηματίαι, οι έμποροι, οι εργάται, οι επιστήμονες, τους οποίους όλους εμάζωσεν η συναίσθησις της γενικής συμφοράς. Η εξουσία δεν φαίνεται πουθενά. Κατά τηλεγραφικήν του υπουργείου διαταγήν όλη η ενταύθα στρατιωτική δύναμις παραμένει εις τους στρατώνας. Εις το άκρον της πλατείας όπου απέμεινε μικρός χώρος φαίνεται ο διευθυντής της αστυνομίας κ. Πίκουλας... Τα εμπορικά καταστήματα όλα είναι κλεισμένα μέχρις ενός... Η κατωτέρα ιδίως τάξις προσέρχεται αθρόα. Είναι τούτο μεγάλη επικρότησις λαϊκή... Η παρουσία εις το συλλαλητήριον του διευθυντού του εμπορικού οίκου Βαρφ, Φριδ. Βουδ και η παρακολούθησις των κατ' αυτού μετ' ενδιαφέροντος προυξένησε σπουδαίαν εντύπωσιν και εσχολιάσθη ζωηρώς»¹⁰³.*

Στη Συνεδρίαση της 28 ης Ιουνίου ο βουλευτής Κρεσενίτης προέβαλε ως μόνη άμεση σωτηρία για τις σταφιδοφόρες επαρχίες την επιψήφιση του νομοσχεδίου του Βαλσαμάκη, δηλαδή να καταβάλλεται ο φόρος της σταφίδας κατά το ήμισυ σε χρήμα και κατά το άλλο ήμισυ σε είδος, το οποίο τελικά απορρίφθηκε με 90 ψήφους κατά, 35 υπέρ.

Τελικά κάτω από την λαϊκή πίεση της πλειονότητας των σταφιδοφόρων επαρχιών ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης κατέθεσε στη Βουλή στις 7 Ιουλίου σταφιδικό νομοσχέδιο. Το νέο πρωθυπουργικό νομοσχέδιο όριζε φορολογία σε είδος, σε διαφορετική όμως αναλογία από εκείνη που είχε προτείνει με το νομοσχέδιό του ο βουλευτής Βαλσαμάκης. Σύμφωνα με το ισχύων νομοσχέδιο ελαττωνόταν ο φόρος της σταφίδας κατά 4 δρχ. ανά χιλιάδα, ενώ αντί τούτων δινόταν ένα 15% εις είδος επί του εξαγομένου ποσού της σταφίδας, που παραδινόταν στα τελωνεία. Οι διατάξεις που προβλέπονταν θα ίσχυαν προσωρινά μέχρι τις 15 Αυγούστου 1896.

Τελικώς, σε ισχύ τέθηκε στις 12 Ιουλίου 1895 και αποτέλεσε το Νόμο ΒΤΘ' του 1895 το νομοσχέδιο «Περί φορολογίας σταφιδοκάρπου» που προτάθηκε από τον Θ. Δηλιγιάννη¹⁰⁴. Επιβλήθηκε το παρακράτημα ανερχόμενο στο 15% σε είδος μ με

¹⁰³ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4808, 30 Ιουνίου 1895

¹⁰⁴ Εφ. Άστν, αρ. φ. 1668, 13 Ιουλίου 1895

βασικές κατευθυντήριες γραμμές να μειωθεί η μεγάλη φορολόγηση των σταφιδοπαραγωγών και δεύτερον, να περιοριστεί το πλεόνασμα της σταφίδας.

Ζ' Κεφάλαιο

Από το Α' και Β' Σταφιδικό Συνέδριο έως την ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας

7.1. Διακανονισμός

Το ελληνικό κράτος ανατρέποντας τη φιλελεύθερη παράδοση του, παρενέβη ενεργά, αποβλέποντας στη ρύθμιση της προσφοράς. Το 1895, εισήχθη οφόρος παρακρατήματος όπως προαναφέρθηκε, που αποτέλεσε τη βάση για την διευθέτηση των ζητημάτων επί του σταφιδικού ζητήματος. Ωστόσο το μείζον ζήτημα που προκάλεσε αναταραχές ήταν τα αγροτικά χρέη. Η Μπαρμπάσαινα είναι το χωρίο που όπως έχει αναφερθεί, απαρνήθηκε την αποπληρωμή των χρεών προς τους δανειστές και αυτό ονομάστηκε ως η Αγία Λαύρα της Ηλείας: *«Η Βαρβάσαινα η ιστορική πλέον καταστάσα δια τα άκρως απελπιστικά κινήματά της, τα έναυλα εισέτι διατηρούμενα εις τα ώτα απάντων και της Κυβερνήσεως ακόμα, ζητεί να τεθή εκτός νόμου, και προς τούτο απεφάσισε να περαμποδίση πάντα εισπράκτορα, η αστυφύλακα ή δικαστικόν κλητήρα, ο οποίος ήθελε τολμήσει να μεταβεί εκεί προς εκτελεσιν εντάλματος ή δικαστικής αποφάσεως ή και προς απλήν ακόμη επίδοσιν εγγράφου»*¹⁰⁵. Άλλα χωρία που έκαναν ανάλογες κινήσεις ήταν: Στρέφι, Ξυλοκέρα, Τζόγια, Μυρτιά. Οι εντάσεις, οι συλλήψεις και οι συμπλοκές με θύματα και τραυματίες ήταν αρκετές.

Μετά από έντονες πιέσεις, τέλη Αυγούστου 1895 άρχισε ο διακανονισμός των χρεών από τους δανειστές και οφειλέτες για να απαλυνθεί η κατάσταση και να κατευναστούν οι συγκρούσεις που έως τότε είχαν λάβει μεγάλες διατάσεις. Η καλλιέργεια της σταφίδας είχε γίνει ασύμφορη, δεν απέδιδε και η τιμή της είχε μειωθεί πολύ¹⁰⁶.

Το 1896, η γενικευμένη ανησυχία στράφηκε προς τη ίδρυση των Γενικών Αποθηκών, ώστε να περιοριστεί η κλοπή και η εκμετάλλευση των σταφίδαποθηκαρίων και να αποφευχθεί η προπώληση του προϊόντος σε χαμηλές τιμές. Μετά από την συνεδρίαση της Βουλής το Φεβρουάριο του 1896 ψηφίστηκε το

¹⁰⁵ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4853, 28 Ιουλίου 1895

¹⁰⁶ Εφ. Ακρόπολις, ό.π.

σταφιδικό νομοσχέδιο του βουλευτή Βότση, το οποίο επισφράγιζε το ισχύων παρακράτημα στο 15%¹⁰⁷.

Στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου σημειώνεται διαδοχή του κόμματος του Χαρ. Τρικούπη από τον Γ. Θεοτόκη. Ενώ την ίδια χρονική περίοδο, ανακοινώνεται η πτώχευση του οίκου Βαρφ, ο οποίος είχε μεγάλο εξαγωγικό και εμπορικό έργο, καθώς διαχειριζόταν τα 2/5 της σταφίδας. Μετά από αυτό το γεγονός ακολούθησαν πολλές διαμαρτυρίες και συλλαλητήρια σε πολλές σταφιδοφόρες περιοχές.

7.2. Από το Α' στο Β' Σταφιδικό Συνέδριο

Από τα πιο σημαντικά γεγονότα του 1896 αναφορικά με το σταφιδικό ζήτημα είναι η σύγκληση του Α' Σταφιδικού Συνεδρίου. Βασικός στόχος υλοποίησης του ήταν η ρύθμιση του σταφιδικού ζητήματος και η αποφυγή άλλων καταστροφικών γεγονότων. Χαρακτηρίστηκε ως *«συνετόν και πρακτικόν διάβημα ιδιωτικής πρωτοβουλίας»*¹⁰⁸. Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στην Πάτρα τη χρονική περίοδο από τις 15 μέχρι τις 22 Σεπτεμβρίου 1896¹⁰⁹. Το προεδρείο του συνεδρίου αποτελείτο από : τους Σ. Σωτηρόπουλο, Αν. Σιμόπουλο, Ν. Σαγιά, Αγ. Γιαννόπουλο Ηπειρώτη και Γ. Γεωργόπουλο. Η πλειονότητα των παρευρισκομένων προέρχονταν από τους κύκλους των παρακρατικών. Στο συνέδριο μπορούσαν να προσέλθουν βουλευτές των σταυροφόρων περιοχών καθώς και μέχρι δύο εκπρόσωποι από τους Εμπορικούς και Κτηματικούς Συλλόγους.

Βασικά θέματα που διατυπώθηκαν στις συνεδριάσεις αφορούσαν την εξισορρόπηση μεταξύ της παραγωγής της σταφίδας και της κατανάλωσης, την ανάπτυξη της σταφιδικής πίστεως, στην αξιοποίηση του παρακρατημένου σταφιδοκάρπου, στον τρόπο και στα μέσα καλλιέργειας της σταφίδας, στην φορολογική αλλαγή και στην σύσταση της Σταφιδικής τραπέζης. Προτάθηκε

¹⁰⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΔ', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις 14

¹⁰⁸ *Εφ. Ακρόπολις*, αρ. φ. 5205, 6 Σεπτεμβρίου 1896

¹⁰⁹ *Εφ. Πελοπόννησος*, αρ. φ. 1553, 13 Αυγούστου 1896

κατόπιν συνεδρίασης στη Βουλή, στις 2 Δεκεμβρίου 1986, η σύσταση των Γενικών Αποθηκών που αποσκοπούσε στην καλύτερη αξιοποίηση του καρπού¹¹⁰.

Μετά το πέρας του Α΄ Σταφιδικού Συνεδρίου είχε αποφανθεί η ανάγκη της συστάσεως ενός νέου συνεδρίου τον Ιούλιο του 1897 με σκοπό την μελέτη για την ίδρυση ενός αυτόνομου οικονομικού σταφιδικού οργανισμού. Λόγω των πολιτικώνγεγονότων και της τεταμένηςκατάστασης με τα γεγονότα του ελληνοτουρκικούπολέμου και την επικείμενηήττα των πολεμικώνστρατευμάτων, δεν επιτράπη διεξαγωγή του. Η οικονομική κατάσταση της χώρας επιδεινώθηκε ακόμη πιο πολύ μετά την ήττα των πολεμικών στρατευμάτων στον ελληνοτουρκικό πόλεμο φέροντας ωε απότοκο αυτού την συνακόλουθη επιβολή του Διεθνούς οικονομικού Έλεγχου¹¹¹.

Λόγω της οικονομικής κατάστασης και τον αρνητικό αντίκτυπο που αποτυπώθηκε στις σταφιδικές επαρχίες μετά τη ήττα από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, τα συλλαλητήρια για τα εθνικά θέματα που διοργανώνονταν σε διάφορες πόλεις των σταφιδοπαραγωγών αυξήθηκαν. Η φτώχεια, οι συλλήψεις και οι κατασχέσεις αποτέλεσαν συχνό φαινόμενο που επιδεινώθηκε κατόπιν της εγκαταστάσεως του Δ.Ο.Ε.

Αρχικά, στα πρώτασταδία της εφαρμογής του παρακρατήματος, είχε παρουσιαστεί μια μικρήαύξηση της τιμής της σταφίδας, η οποία δεν κράτησεγια πολύ. Αργότερα, επήλθε η μείωση της προσφοράς μέσω του παρακρατήματος, ενώ κάποια ποσάτουπαρακρατήματος επιδόθηκαν στην διεθνήαγορά υπό μορφή μιστελίου οίνου¹¹². Τα παραπάνωείχαν σαν άμεσο αποτέλεσμα την μη απόδοσητωναναμενόμενωναποτελεσμάτων και την συρρίκνωσηακόμηπιο πολύ της σταφιδικήςκίνησηςκεφαλαίων.

Μετά το ξέσπασμα των μεγάλων σκανδάλων των σταφιδιοθηκαρίων περί των καταχρήσεων στις αποθήκες του παρατήματος με την έκδοση πλαστών δελτίων, άρχισε με υψηλές προσδοκίες το Β΄ Σταφιδικό Συνέδριο τον Οκτώβριο του 1898 στην Πάτρα. Στο Συνέδριο συμμετείχαν οι βουλευτές των σταφιδοφόρων επαρχιών, οι εκπρόσωποι των σταφιδέμπορων δήμων, των κτηματικών, εμπορικών, σύλλογοι,

¹¹⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΔ΄, Έκτακτις Σύνοδος, Συνεδρίασις 19

¹¹¹ Λεονάρδος Β., *Η εξέλιξη του Σταφιδικού Ζητήματος, Παραγωγή, Βιομηχανίες και Εμπορεία του σταφιδοκάρπου*, Αθήνα 1925, τ. 2, σ. 608

¹¹² Ν. Οικονομόπουλος, *Μελέτη επί του σταφιδικού ζητήματος*, Αθήνα 1911, σ. 7

εκπρόσωποι των Προνομιούχων Τραπεζών της Ελλάδος και διάφορες προσωπικότητες που είχαν ασχοληθεί με την επίλυση του σταφιδικού ζητήματος¹¹³.

Όσον αφορά τα προς συζήτηση θέματα του συνεδρίου, αυτά χωρίστηκαν σε τέσσερα τμήματα. Ειδικότερα, το Α΄ Συνέδριο ήταν υπό τον Αθ. Ευταξία, στο οποίο έγινε εκτενής λόγος περί του παρακρατήματος, της χρησιμότητας του και πως μπορούσε εν γένει να συμβάλλει στην ανόρθωση της σταφιδικής κρίσης. Στο Β΄ Τμήμα στο προεδρείο ήταν ο Αν. Σιμόπουλος ο οποίος έθεσε επί τάπητος το μείζον ζήτημα της ανασύστασης της Σταφιδικής Τραπέζης.¹¹⁴ Εν συνεχεία, το Γ΄ Τμήμα στελεχωνόταν με πρόεδρο τον Ν. Αναγνωστόπουλο ο οποίος ασχολήθηκε το θέμα του θεσμού των Γενικών Αποθηκών και του πιθανού συγκερασμού του με την υπό ίδρυση Σταφιδική Τράπεζα. Τέλος, στο Δ΄ Τμήμα με πρόεδρο τον Α. Αναγνωστόπουλο τέθηκαν τα ζητήματα σχετικά με τη βελτίωση της ποιότητας της παραγομένης σταφίδας, με τον αναλυτικό τρόπο καλλιέργειας της, με τον διακανονισμό των ζητημάτων γύρω από την αγοραπωλησία της και την λήψη μέτρων για τη αποφυγή των καταχρήσεων¹¹⁵.

7.3. Το νέο νομοσχέδιο και η ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας

Μετά το 1898, το ελληνικό κράτος είχε αναλάβει τη στοιχειώδης υποχρέωση να αποσβήνει το κυμαινόμενο χρέος του προς την Εθνική Τράπεζα με ρυθμό 2 εκατομμυρίων δραχμών το χρόνο. Τα αποτελέσματα δεν ήταν εντελώς αρνητικά. Από τη αρχή του αιώνα και με την εισροή των μεταναστευτικών εμβασμάτων, η δραχμή άρχισε να υποτιμάται¹¹⁶.

Τον Μάιο του 1899, εισήχθη στη Βουλή υπό του Αν. Σιμόπουλου, νέο σταφιδικό νομοσχέδιο «περί φορολογίας του σταφιδόκαρπου και περί συστάσεως Σταφιδικής Τραπέζης». Ταυτοχρόνως στην Βουλή γίνονταν πολλές συζητήσεις περί της σταφιδικής κρίσης και διοργανώνονταν πολλά συλλαλητήρια σε διάφορες επαρχίες. «*Το Σταφιδικόν Νομοσχέδιον εις τας επαρχίας. Αι Καλάμαι διαμαρτύρονται.*

¹¹³ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 208

¹¹⁴ Ι. Πεσμαζόγλου, *Υπόμνημα περί ιδρύσεως Σταφιδικής Τραπέζης*, Αθήνα 1898

¹¹⁵ Β. Λεονάρδος, *Η εξέλιξις του Σταφιδικού Ζητήματος, Παραγωγή, Βιομηχανεύσεις και Εμπορεία του σταφιδόκαρπου*, Αθήνα 1925, τ. 2., σ. 608

¹¹⁶ Μ. Αλιβιζάτος, *Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής*, Αθήνα 1935, σ. 15

Συλλαλητήρια και ψηφίσματα. Ο λαός θα επιμείνη»¹¹⁷. Το σταφιδικό ζήτημα παραλληλίστηκε από πολλούς σε μεγάλο βαθμό με το γλωσσικό, καθώς και τα δυο αποτελέσαν κομβικά σημεία συζητήσεων και συγκρούσεων της κοινής γνώμης.

Την εντονότερη αντίδραση την εκδήλωσαν οι σταφιδοκαλλιεργητές της Μεσσηνίας, οι οποίοι συμφωνούσαν με το νομοσχέδιο περί παρακρατήματος, ενώ αντιμάχονταν με τους σταφιδέμπορους. Πολλές επιτροπές τάσσονταν υπέρ του Σταφιδικού νομοσχεδίου οι οποίες μετέβησαν τον Ιούνιο του 1899 στην Αθήνα για να ασκήσουν εντονότερη πίεση προς τους βουλευτές προκειμένου να επισφραγιστεί το σταφιδικό νομοσχέδιο¹¹⁸. Αξίζει να αναφερθεί η αγόρευση του βουλευτή Χρ. Δαράλέξη τον Ιούνιο 1899 στο κοινοβούλιο: *«Κύριοι βουλευταί... μηκατάργήσετε την παρακράτησιν και μη επαναφέρετε το προ αυτής καθεστώς, διότι θ' ακούσητε τριγμούς του κοινωνικού καθεστώτος ακεραίους, εφ' οίς πάντες θέλομεν καταληφθή υπό δέους... Ως προς την πραγματικότητα του κινδύνου τούτου μη έχητε την ελάχιστην αμφιβολίαν. Αφ' ης ημέρας θέλει επανέλθη το προ της παρακρατησεως καθεστώς, εις τας σταφιδοφόρους επαρχίας δεν θα βασιλεύση Γεώργιος ο Α'. Απ' άκρου εις άκρον θα βασιλεύση η ανάγκη... ολόκληροι πληθσοί της Πελοποννήσου, οι εργατικώτεροι, οι παραγωγικώτεροι, οι πλειότερον εις το δημόσιον ταμείον εισφέροντες πληθυσμοί της Πελοποννήσου, θα ευρεθώσικαταδεδικασμένοι, δυνάμει της ψήφου υμών αυτής, εις το φοβερώτατον των διλημμάτων. Θα ευρεθώσικαταδεδικασμένοι να θέσωσι εαυτούς, εκτός της ζωής ή να θέσωσιν εαυτούς εκτός του νόμου»¹¹⁹.*

Με την παρέμβαση του κράτους μετά την εκδήλωση της κρίσης που είχε ως στόχο τον περιορισμό της προφοράς και την διατήρηση των τιμών στα ίδια επίπεδα, επιβάλλοντας το παρακράτημα επί των εξαγόμενων ποσοτήτων, ίσο με 15%, ιδρύθηκε η Σταφιδική Τράπεζα. Κατόπιν της ψήφισης του σταφιδικού νομοσχεδίου, αποφασίστηκε η ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας με τον Νόμο ΒΦΠΓ' της 17^{ης} Ιουνίου 1899 «περί φορολογίας του σταφιδοκάρπου και περί συστάσεως Σταφιδικής Τραπεζής»¹²⁰. Η ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας, στηριζόταν στα συμπεράσματα του Β' Σταφιδικού Συνεδρίου καθώς και σε μελέτες του προέδρου της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής του Λόρδου Ed. Law και του Γενικού Διευθυντού της Τραπεζής Αθηνών Ιω. Πεσμαζόγλου, βασισμένοι στο δόγμα Schulre- Delitzsch «όλοι

¹¹⁷ Εφ. Καθημερινή Καλαμών, αρ. φ. 17, 21 Μαΐου 1899

¹¹⁸ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 6190, 1 Ιουνίου 1899

¹¹⁹ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, περ. ΙΕ', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις 49

¹²⁰ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ό.π.

δι' ἕκαστον και ἕκαστος δι' ὅλους». Η τράπεζα ἔλαβε τη μορφή της ανώνυμης εταιρείας με ἔδρα την Πάτρα για εἴκοσι χρόνια, με την αλληλοπιστωτική ιδιότητα¹²¹. Το μετοχικό κεφάλαιο της τραπεζῆς αποτελείτο ἀπὸ το καθαρὸ προϊόν του εισπραττομένου σταφιδοκάρπου ἀντὶ του φόρου ἢ εξαγωγικοῦ δασμοῦ, ἀφοῦ πρότερος εἶχε ἀφαιρεθεῖ ὁ ἐγγεῖος φόρος πρὸς το Δημόσιο.

Πρωταρχικό κεφάλαιο της Σταφιδικῆς Τράπεζας αποτέλεσε το συνολικό ποσὸ των 4.324.965 δραχμῶν που εἶχε ἀποσπαστεῖ ἀπὸ το Δημόσιο κατὰ την διάρκεια του παρακρατήματος την περίοδο 1895 ἕως και 1899. Για να καταφέρει να σταθεροποιηθεῖ οικονομικά ἡ τράπεζα μονιμοποιήθηκε το παρακράτημα για δέκα χρόνια. Με αὐτὸ τον τρόπο το ποσὸ του παρακρατήματος ἦταν ἐφικτὸ να ἀυξηθεῖ ἀναλόγως με τις ἀνάγκες της ζήτησης της ἐκάστοτε παραγωγῆς κατόπιν ἐλέγχου του ἀρμόδιου προέδρου του Ελεγκτικοῦ Συνεδρίου, ἀπὸ τον διοικητὴ της Εθνικῆς Τραπεζῆς, τους νομάρχες των σταφιδοπαραγωγῶν περιοχῶν, ἀπὸ δύο μέλη του Διοικητικοῦ Συμβουλίου της Εθνικῆς τραπεζῆς και ἀκόμη δυο σταφιδοκτῆμονες. Πάγιο αἴτημα των σταφιδοπαραγωγῶν ἦταν ἡ διατήρηση του παρακρατήματος ἀπὸ το 10% μέχρι του ποσοῦ του 20%.

Βασικὴ υποχρέωση της Σταφιδικῆς τράπεζας ἦταν να χορηγεῖ πρὸς τους καλλιεργητὲς δάνεια με ἐπιτόκιο 5% ἕως 6% ετησίως¹²². Η Σταφιδικὴ τράπεζα για την ἀσφαλὴ διαχείριση και ἀποθήκευση των σταφιδοκαλλιέργειῶν, ἴδρυσε τις Γενικὲς Αποθήκες με τον κάτωθι νόμο ΒΥΠΗ' του 1896. Ταυτοχρόνως, ἰδρύθηκαν πολλὰ υποκαταστήματα σε διάφορες κωμοπόλεις της Πελοποννήσου. Αμέσως μετὰ την θέσπιση της ἀνέλαβε την διάδοση της σταφίδας πρὸς στο ἐξωτερικό και την ἐμπορικὴ διάχυση της στην ἀγορά.

Μετὰ την κατάρτιση του καταστατικοῦ της Σταφιδικῆς τραπεζῆς στις 27 Ιουνίου 1899, τονίστηκε ἡ θετικὴ οικονομικὴ πορεία κατόπιν της εφαρμογῆς του παρακρατήματος¹²³. Το Διοικητικὸ Συνέδριο της Τραπεζῆς προερχόταν κατόπιν συνελύσεως στην Πάτρα ὑπὸ την προεδρία του νομάρχου στην οποία συμμετείχαν ἀντιπρόσωποι των σταφιδοφόρων ἐπαρχιῶν. Ἐν τούτοις, διατυπώθηκε ἐντονη

¹²¹Κ. Ἀρώνη- Τσίγλη, *ὁ.π.*, σ. 223

¹²²Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζάς, *Η ἀνάπτυξη της ἐλληνικῆς οικονομίας τον 19^ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2006, σ. 166

¹²³Α. Μυλωνάς, *Ολόκληρος ἡ Εισηγητικὴ Ἐκθεσις περὶ Ἀυτόνομου Ὄργανισμοῦ*, στη: *Μηνιαία Οικονομικὴ και Κοινωνικὴ Επιθεώρησης*, Ἀθήνα 1925, τ. 2, σ. 305

δυσaréσκεια από τους σταφιδοκαλλιεργητές για ανάμειξη του συμβουλίου σε πολιτικά συμφέροντα, για αυτό διατέθηκε σε πλειοψηφία και μειοψηφία.

Με τη σύσταση της Σταφιδικής Τραπέζης, με τον νόμο ΒΦΠΓ' της 17^{ης} Ιουνίου 1899,¹²⁴ προέκυψαν σκάνδαλα στους κύκλους του Διοικητικού της Συμβουλίου.¹²⁵ Το μεγάλο οικονομικό σκάνδαλο αποκαλύφθηκε το 1901 με ύποπτο τον ίδιο τον πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου της Τραπέζης, ο οποίος απέσπασε 420.000 δραχμές με την εντολή να αγοράσει συνάλλαγμα για την πληρωμή του θεικού χαλκού, το οποίο, εν τέλει καταχράστηκε για προσωπική του χρήση¹²⁶. Τα σκάνδαλα συνεχίστηκαν προκαλώντας την γενική δυσaréσκεια του λαού. Καταχρήσεις στις αποθήκες του παρακρατήματος εντοπίστηκαν στην Πάτρα κατόπιν ερευνησεως, εγείροντας την διοργάνωση συλλαλητηρίων και κινητοποιήσεων με σκοπό τη λήψη μέτρων κατά της Σταφιδικής Τραπέζης. Ως προς τους υπεύθυνους επικρατούσε η άποψη ότι δεν φρόντιζαν επαρκώς ώστε να κατανέμονται οι ζημιές των σταφιδοκαλλιεργητών του προϊόντος, ώστε πολλές φορές έμεναν απαθείς απέναντι στις ενέργειες των κερδοσκόπων ή ακόμη χειρότερα τις ενίσχυαν.

Λόγω των σκανδάλων και το κενών λειτουργίας που ενέκυψαν, η Σταφιδική Τράπεζα δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Σύμφωνα με το καταστατικό της στη συνέλευση μετείχαν όλοι οι μέτοχοι ή πληρεξούσιοι τους με αποτέλεσμα να απ αριθμούνται στους 12.000 περίπου συμμετέχοντες κτηματίες.¹²⁷

Κατόπιν διαβουλεύσεων και πολλών αναβολών επί της τροποποίησης του σταφιδικού νόμου, θεσπίστηκε το 1901 ο Νόμος ΒΩΙΘ' της 11^{ης} Φεβρουαρίου που καθόριζε τον φόρο εις είδος επί καθαρώς εξαγομένου ποσού. Εντωμεταξύ, οι οικονομικές συνθήκες των αγροτών ήταν άθλιες και πολλοί προέβαιναν στην συγκρότηση συλλαλητηρίων, ψηφισμάτων και αναφορών κατηγορώντας την κυβέρνηση για αδιαφορία. Η κατάσταση της εποχής αποδίδεται εύγλωττα μέσα από τους τύλους εφημερίδων: «*Αι επαρχία εν διωγμώ. Η Μεσσηνία. Ο κήπος της Ελλάδος.*

¹²⁴ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2009, σ. 95

¹²⁵ Ε. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκης, *Εισαγωγή στην Νεοελληνική οικονομική ιστορία (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2007, σ. 67

¹²⁶ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 6816, 20 Φεβρουαρίου 1901

¹²⁷ Μυλωνάς Α., *Ολόκληρος η Εισηγητική Έκθεση περί Αυτόνομου Οργανισμού*, στ'η: *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης*, Αθήνα 1925, τ. 2, σ. 307

Τελεία εγκατάλειψις. Κυβερνητική αστοργία και αβουλία. Γρηγορείτε και ραντίζετε. Η Μεσσηνία απέραντονμεταξουργείον»¹²⁸.

Η διάχυτη ανησυχία που επικρατούσε, οδήγησε στην διοργάνωση πάνδημων συλλαλητηρίων στις 25 Φεβρουαρίου σε Πάτρα, Αίγιο, Καλαμάτα, Φιλιατρά κ.α. στα οποία έγιναν αναφορές προς τον βασιλιά για σύγκλιση Εθνοσυνέλευσης με κυριότερα αιτήματα υπέρ της παροχή δανείων και την αναστολή χρεών. Λόγω της οικονομικής κατάστασης, ο υπουργός οικονομικών Αν. Σιμόπουλος έδωσε εντολή να μη καταδιώκονται οι οφειλέτες των δημοσίων χρεών κάτω των 20 δραχμών. Αυτό βέβαια δεν εφαρμόστηκε και οι μικροκαλλιεργητές οφειλέτες συλλαμβάνονταν καθημερινά.

7.4. Το Α΄ Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο

Υπό την Επιτροπή του Γεωγραφικού Συνδέσμου διοργανώθηκε από τις 24 μέχρι τις 28 Απριλίου 1901, το Α΄ Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο στην πόλη του Ναυπλίου¹²⁹. Συμμετέχοντες του Συνεδρίου ήταν εκπρόσωποι της κυβέρνησης, βουλευτές, δήμαρχοι, πρόεδροι γεωργικών συλλόγων, εκπρόσωποι τραπεζών, διευθυντές Γεωργικών Σταθμών και Σχολών. Η έναρξη του Συνεδρίου έγινε κατόπιν εντολής του βασιλέως Γεωργίου.

Στο Α΄ Συνέδριο προτάθηκε η ίδρυση πιστωτικών συνεταιρισμών για την προώθηση της αγροτικής πίστης και τη ίδρυση της Ανώτατης Γεωργικής Σχολής, καθώς και την διατήρηση και συντήρηση των ήδη προϋπαρχόντων γεωργικών σταθμών και θερμοκηπίων. Μέσα στα πλαίσια του Συνεδρίου τονίστηκε η ανάγκη δημιουργίας πιστωτικών συνεταιρισμών, κτηματολογίου και πίστωσης. Ο Γ. Κυριακός, επισήμανε την αρνητική επίδραση των αντιπαρακρατηκών που ζημίωσαν την ομαλή λειτουργία του θεσμού και πρότεινε την ίδρυση της Σχολής Αγροτικών Βιομηχανιών και οινοποιητικών οργανισμών¹³⁰. Καταλυτικό θέμα συζήτησης του Συνεδρίου ήταν η αγροτική ασφάλεια και η αγροτική εκπαίδευση και εξειδίκευση των νέων

¹²⁸ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 6820, 24 Φεβρουαρίου 1901

¹²⁹ Α. Σίδερης, *Η γεωγραφική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασανεκατονταετίαν, 1833- 1933*, Αθήνα 1934, σ. 92

¹³⁰ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 238

αγροτών¹³¹. Μετά το πέρας του Συνεδρίου παρά τις όλες συζητήσεις και προτάσεις επί πολλών αγροτικών αιτημάτων μικρότερης και μεγαλύτερης σπουδαιότητας, δεν κατέληξαν σε συγκεκριμένα συμπεράσματα.

¹³¹ Κορδάτου Γ., *Ιστορία του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1973, σ. 258

Η' Κεφάλαιο

Το μονοπώλιο και η ίδρυση της «ενιαίας» της σταφίδας

Η παρέμβαση του κράτους μετά την εκδήλωση της κρίσης είχε στόχο τον περιορισμό της προσφοράς ώστε να συγκρατηθούν οι τιμές. Επιβλήθηκε το παρακράτημα επί των εξαγόμενων ποσοτήτων, ίσο με 15% και ιδρύθηκε η Σταφιδική Τράπεζα, με κύριο σκοπό τη διαχείριση των πλεονασμάτων και τη διοχέτευση τους σε χαμηλές τιμές στις τοπικές οινοποιητικές βιομηχανίες. Από το 1903, η Σταφιδική Τράπεζα προσπάθησε α εγγυηθεί στους καλλιεργητές ελάχιστη τιμή για το προϊόν τους. Η προσπάθεια αυτή αποδείχτηκε υπέρμετρα φιλόδοξη για τους περιορισμένους κεφαλαιακούς πόρους και για την άπειρη διοίκηση της τράπεζας, που ήταν, επιπρόσθετα, ιδιαίτερα ευάλωτη σε πολιτικές πιέσεις¹³².

Ωστόσο όλα αυτά δεν αποτέλεσαν λύσεις με αποτέλεσμα η τιμή της σταφίδας να κατευθυνθεί στα ίδια επίπεδα του 1980. Το οικονομικό αδιέξοδο της Σταφιδικής τράπεζας προετοίμασε το έδαφος για την ιδιωτική Προνομιούχο Εταιρία διά την Προστασία της Παραγωγής κα της Εμπορίας της Σταφίδας, η οποία ιδρύθηκε το 1905. Η Ενιαία, διέθετε κεφάλαια που ανήκαν σε ομογενείς κεφαλαιούχος, στελεχωμένες γύρω από την τράπεζα Αθηνών καθώς και σε γάλλους και βρετανούς τραπεζίτες. Κατόπιν παραχωρήσεως της ελληνικής κυβέρνησης, η Ενιαία να διαχειριζόταν το παρακράτημα για 20 χρόνια με ανταλλακτικό δέλεαρ την απόδοση ελάχιστης τιμή με χαμηλότοκα δάνεια στους παραγωγούς¹³³.

Μετά από την κυβερνητική αστάθεια από το 1903 υπό την κυβέρνηση του Θ Δηλιγιάννη και το νέο ζαιμικό κόμμα, ο Δηλιγιάννης λόγω της επιδείνωσης του σταφιδικού ζητήματος είχε πλέον να αντιμετωπίσει τον γενικό ξεσηκωμό των σταφιδοπαραγωγών περιοχών. Παρά το γεγονός ότι το παρακράτημα είχε περιοριστεί στο ανώτατο όριο του 20%, εν τούτης η τιμή της ποικιλίας περιστρεφόταν στις 100 δραχμές κατά χιλιόλιτρο ώστε να μην καλύπτει τη δαπάνη της παραγωγής. Στις 12 Φεβρουαρίου, κατόπιν των εντόνων κινητοποιήσεων καταρτίστηκε κοινοβουλευτική

¹³² Χ. Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα – Οι απαρχές 1900- 1922*, Αθήνα 1999, τ. 1, σ. 62

¹³³ Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914- 1940*, Αθήνα 2003, σ. 23

επιτροπή με σκοπό την μετατροπή του καταστατικού νόμου της Σταφιδικής τράπεζας. Επί τάπητος τέθηκε και το θέμα των Γενικών Αποθηκών.

Η Κοινοβουλευτική Επιτροπή σχετικά με την αναδιοργάνωση τη Σταφιδικής τράπεζας πρότεινε την μείωση των μετόχων που θα συμμετείχαν στη Γενική Συνέλευση της τράπεζας ώστε να περιοριστεί η συμμετοχή των σταφιδοπαραγωγών. Μετά από πολλές αντιδράσεις και αλληπάλληλα συλλαλητήρια «*υπέρ του απεριόριστου του παρακρατήματος, υπέρ αναστολής πάσης καταδιώξεως κατά των καθυστερούντων φόρους αμπέλων και παρατάσεως της προθεσμίας πληρωμήςφόρων...*»¹³⁴. Υπό τις πιέσεις αυτές ο Θ. Δηλιγιάννης παρήγγειλε την αναστολή καταδιώξεων των οφειλετών από την Σταφιδική Τράπεζα και στη Συνεδρίαση της Βουλής στις 13Μαρτίου ψηφίστηκε το σταφιδικό νομοσχέδιο σε πρώτη ανάγωση. Την αντίρρηση του νομοσχεδίου επέφερε η ελληνοβρετανική εμπορική και δασμολογική σύμβαση του 1890, η οποία αναφερόταν στο απεριόριστο του παρακρατήματος.

Οι πιέσεις των σταφιδοπαραγωγών συνεχίζονταν προκείμενου να επιηφιστεί το σταφιδικό νομοσχέδιο. Η εφημερίδα *Ακρόπολις* άρχισε να δημοσιεύει καθημερινά θέματα επί της εκστρατείας του σταφιδικού ζητήματος βασισμένα σε δύο σταφιδικά ερωτήματα, επί της υποτιμήσεως της τιμής της σταφίδας και επί του μέλλοντος της καλλιέργειας. Την ίδια περίοδο άρχισε να εμφανιζόταν η ιδέα του μονοπωλίου, βάσει των προτάσεων των άγγλων κεφαλαιούχων¹³⁵.

8.1.Η σύμβασις του Μονοπωλίου

Η ιδέα του μονοπωλίου είχε προκαλέσει ενθουσιασμό στους σταφιδοπαραγωγούς καθώς πίστεψαν ότι θα λυνόταν το σταφιδικό ζήτημα, καθώς η Σταφιδική Τράπεζα δεν είχε καταφέρει να εξομαλύνει αυτό το πρόβλημα, «*...η παρακράτησης έχει δυνατήναντιπολίτευσιν. Αλλά το μονοπώλιον όχι. Αυτό έπεσεν επί αγαθής γης. Η και επί πονηράς. Το μονοπώλιον ανάφτει την φαντασίαν. Γεννά ελπίδας. Μεγάλας τιμάς, ευσταθείαν τιμών. Αντίο φτώχεια ...Αλλ' ως ελέγομεν το μονοπώλιον*

¹³⁴ Εφ. *Νέος Αιών*, Πατρών, αρ. φ. 130, 12 Φεβρουαρίου 1903

¹³⁵ Εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 7555, 16 Μαρτίου 1903

πρόκειται να μας δέσμευση διά μίαν γενεάν...»¹³⁶. Το πρώτο συλλαλητήριο επί του μονοπωλίου συγκροτήθηκε στη Μπαρμπάσαινα και στη συνέχεια ακολούθησαν πολλές σταφιδοφόρες περιοχές. Μετά την μαζική διοργάνωση συλλαλητηρίων σε πολλές πόλεις όπως την Κόρινθο, Καλαμάτα, Αίγιο, κατέληξαν σε αναφορές και ψηφίσματα στη Βουλή, υπέρ του μονοπωλίου. Ακόμα και περιοχές που τάσσονταν κατά του παρακρατήματος, πλέον τάσσονταν υπέρ της συμβάσεως του μονοπωλίου, όπως η Μεσσηνία και το Αίγιο¹³⁷.

Η σύμβαση του μονοπωλίου πέρασε στη Βουλή και συζητήθηκε στη συνεδρίαση την 12^η Μαΐου 1903 στην οποία ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης ανακοινώσε την υπογραφή της συμβάσεως. Η σύμβασις χαρακτηρίσθε: «μέτρον αναγκαίον και λυσιτελές, σοβαρόν και σπουδαίον»¹³⁸. Στις συζητήσεις της Βουλής το 1903 περί συμβάσεως του Μονοπωλίου εκφράστηκε η αντίφαση των βιομηχανιών της οινοποιίας καθώς αγόραζαν την πρώτη ύλη από τον σταφιδόκαρπο του παρατήματος σε χαμηλές τιμές. Εναντίον το μονοπωλίου τάχθηκαν και οι μεγαλέμποροι παντοπώλες και παραλήπτες της σταφίδας στο Λονδίνο, προκαλώντας πιέσεις ο Σύνδεσμος των Παντοπωλών της Αγγλίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών.

Παντού διοργανωνόταν συλλαλητήρια και ασκούσαν πιέσεις προκειμένου να ψηφιστεί η Σύμβαση του Μονοπωλίου. Στην Πελοπόννησο επικρατούσε «Μέγα συλλαλητήριον». Οι αντίθετοι του μονοπωλίου ήταν βιομήχανοι οινοπνευματοποιίας, κιβωτοποιοί και αποθηκάριοι της Σταφιδικής Τράπεζας¹³⁹. Σε ολόκληρη την Πελοπόννησο επικρατούσε το σύνθημα «Μονοπώλιον ή Θάνατος» με «βοή και εξέγερσις υπέρ του μονοπωλίου».

Στη συνεδρίαση της 17^{ης} Μαΐου, έγινε αναφορά σε όλα τα διογκούμενα συλλαλητήρια των σταφιδοφόρων επαρχιών και εκφράστηκε η άμεση ανάγκη από μέρους των σταφιδοπαραγωγών της επιψήφισης της Σύμβασης ώστε το Μονοπώλιο να ισχύσει για τη σοδειά εκείνης της χρονιάς. Στη Συνεδρίαση προκλήθηκαν αντιφάσεις μεταξύ των βουλευτών, οι οποίοι κατέκριναν ορισμένα άρθρα της Συμβάσεως και στράφηκαν εμμέσως κατά του μονοπωλίου. Με αφορμή κάποιες βουλευτικές τοποθετήσεις, πυροδοτήθηκαν πολλά συλλαλητήρια σε διάφορες πόλεις

¹³⁶ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 7625, 25 Μαρτίου 1903

¹³⁷ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, ό.π., σ. 266

¹³⁸ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 7614, 14 Μαΐου 1903

¹³⁹ Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 7618, 18 Μαΐου 1903

με συνθήματα εναντίον του βουλευτή Γούναρη¹⁴⁰. Στις 18 Μαΐου 1903 μεγάλο συλλαλητήριο έγινε στην Πάτρα, στον Πύργο «*Εξέγερσις γενική. Ήλθαν και από Καλαμάτα. Εξέγερσις τρομακτική δυναμένη να φθάση και πέραν των εσχάτων. Ο λαός της Ηλείας ευρίσκεται εις ψυχολογικήν καταστασιν τελείως έκτροπον. Κατά του Γούναρη και του Πετιμεζά*». Ο Πύργος εμφανιζόταν ως «*ηφαιστειον απειλούν έκρηξιν... ο κρατήρ ηφαιστείου κοινωνικού πλήρης ευφλέκτων υλών θα εκραγή*». Επίσης, Τρίπολη, Ζαχάρω, Φιλιατρά, Κυπαρισσία, Διαβολίτσι, Θουρία, Μελιγαλάς, Άργος, Καλαμάτα, Εύβοια και Κεφαλονιά διαδήλωναν υπέρ του μονοπωλίου.

Στη συζήτηση της Βουλής επί της Συμβάσεως στις 20 Μαΐου, ο Γ. Θεοτόκης, ζήτησε την ανακοπή του θέματος του μονοπωλίου, κάτι που δεν έγινε αποδεκτό. Σε επόμενες συνεδριάσεις υπερβλήθηκαν και άλλες τροπολογίες επί της Συμβάσεως. Από τα 51 άρθρα της Συμβάσεως, μόνο 2 είχαν παραμείνει αυτούσια, τα υπόλοιπα 39 είχαν υποβληθεί από 5 έως 15 τροποποιήσεις.¹⁴¹ Η αναβολή της επιμήφησης της Συμβάσεως που ακλούθησε προκάλεσε τις επαναστατικές αντιδράσεις των σταφιδοπαραγωγών. Συνθήματα όπως : «*Μονοπόλιο ή θάνατος*», «*Ζήτω η Αγγλία. Θα αλλάζωμεν νηκοότητα*», συνδυάστηκαν από ένοπλες επιθέσεις.

Στην προσπάθεια να διατηρηθούν οι τιμές της σταφίδας σε σταθερά επίπεδα λόγω της αυξημένης παραγωγής, η Σταφιδική Τράπεζα, κάτω από την πίεση της κυβέρνησης να αγοράσει όλα τα αποθέματα σταφίδας του 1902 προκειμένου να τα διαθέσει σε βιομηχανική χρήση έλαβε δάνειο 6.500.000 δραχμών από την Εθνική, Ιονική και Τράπεζα Αθηνών. Η σύναψη του δανείου έγινε την 9^η Ιουνίου και επικυρώθηκε από το Νόμο ΒΞΓ' της 18^{ης} Ιουνίου 1903¹⁴². Προκειμένου να ληφθεί το δάνειο, η Σταφιδική Τράπεζα εκχωρούσε προς τις όλες τις Τράπεζες τα δικαιώματα από τις συμβάσεις που είχε συνάψει με τις οινοποιητικές βιομηχανίες¹⁴³. Η κίνηση αυτή της Σταφιδικής Τράπεζας ήταν για πολλούς ριψοκίνδυνη, καθώς θεωρούσαν ότι θα οδηγούσε την Τράπεζα σε πτώχευση.

¹⁴⁰ Εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 7619, 19 Μαΐου 1903

¹⁴¹ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 275

¹⁴² Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 276

¹⁴³ Α. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία, 1833- 1933*, Αθήνα 1934, σ. 83

8.2. Οι αντιδράσεις επί της Συμβάσεως του Μονοπωλίου

Απογοητευτικά ήταν τα νέα από το Υπουργείο Εξωτερικών, ότι οι ξένες Δυνάμεις και κυρίως η Αγγλία, είχαν ταχθεί κατά του Μονοπωλίου, θεωρώντας πως η Σύμβαση ερχόταν σε αντίθεση με τους όρους της Εμπορικής Σύμβασης που είχε συνάψει η Ελλάδα με την Αγγλία το 1890. Στο προσκήνιο προστεθήκαν και άλλες ενδιαφερόμενες χώρες, οι οποίες υπεστήριζαν ότι το μονοπώλιο θα έβλαπτε τα συμφέροντα τους και θα παραβίαζε διεθνείς συνθήκες¹⁴⁴.

Στη συνεδρίαση τη 9^{ης} Ιουνίου 1903 ανακοινώθηκε επισήμως στη Βουλή η αναφορά του εν Λονδίνω Συνδέσμου των έμπορων ξηρών καρπών που ερχόταν αντίθετη ως προς τη Σύμβαση του Μονοπωλίου¹⁴⁵. Οι Άγγλοι αντιτιθέμενοι στη Σύμβαση του Μονοπωλίου διοργάνωναν μαζικά συλλαλητήρια προκαλώντας την δυσαρέσκεια των Ελλήνων σταφιδοπαραγωγών που δεν αντιλαμβάνονταν το μένος των πρώτων για την εξόντωση τους. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη είχε εκπέσει σε αδιέξοδο λόγω της έκρυθμης κατάστασης και της αρνητικής στάσης των Άγγλων. Κατόπιν υπουργικής κρίσης και την επίκληση θέματος εμπιστοσύνης από τη Βουλή, ο Δηλιγιάννης παραιτήθηκε στις 13 Ιουνίου 1903.

Με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Γ. Θεοτόκη, αναγγέλθηκε στη Βουλή η ματαίωση του Μονοπωλίου λόγω των εγγραφών παραστάσεων των Δυνάμεων, κυρίως της Αγγλίας προς την ελληνική κυβέρνηση. Τανέα της ματαίωσης της επισημής Συμβάσεως προκάλεσαν έντονο αναβρασμό στις σταφιδοφόρες επαρχίες χαρακτηρίζοντας το «*ναυάγιον του μονοπωλίου*»¹⁴⁶. Στον Πύργο, Πάτρα, Αμαλιάδα, Φιλιατρά, Γαργαλιάνους, Λεχαινά συγκροτούνταν πολυπληθή και πάνδημα συλλαλητήρια με κύριο αίτημα την άμεση επισημής της Σύμβασης του Μονοπωλίου από τη Βουλή. Τα ψηφίσματα που παρέβαλλαν καλούσαν το βασιλιά να καταλύσει τη Βουλή και τους βουλευτές να απέχουν από τις συνεδριάσεις αν δεν τάσσονταν υπέρ της επισημής της Σύμβασης:¹⁴⁷ «*Μία πτυχή της φουστανέλλας του Παπαστασινού της Μπαρμπάσαινας επιδρά επί των πνευμάτων περισσότερον αφ' ότου θα επιδράσουν οι εγκύκλιοι του κ. Λεβίδου, και μια γλωσσίς του μικρότερου των κωδώνων των εν Πύργω εκκλησιών είναι ικανή να κατορθώση πολύ πλείονα των όσων*

¹⁴⁴ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 278

¹⁴⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. Ις', Σύνοδος Έκτακτος, Συνεδρίασις 5

¹⁴⁶ *Εφ. Ακρόπολις*, αρ. φ. 7651, 21 Ιουνίου 1903

¹⁴⁷ *Εφ. Ακρόπολις*, αρ. φ. 7652, 22 Ιουνίου 1903

ηλπίζετο ότι θα κατορθώσει ο εν Βουλή προς καθησυχασιν των σταφιδικών πληθυσμών, εκφωνηθείς λόγος του πρωθυπουργού κ. Γ. Θεοτόκη»¹⁴⁸.

Η κυβέρνηση Θεοτόκη δεν κατάφερε να κατευνάσει την διογκούμενη λαϊκή αναταραχή της Πελοποννήσου, ούτε μετά και από τον Νόμο ΒΞΕ' της 22ας Ιουνίου 1903 με το οποίο επιτυγχανόταν η αύξηση του ποσοστού του παρακρατήματος και της βελτίωσης των διατάξεων της Σταφιδικής Τραπέζης¹⁴⁹. Σύμφωνα με τον ανωτέρω νόμο το παρακράτημα οριζόταν από 10% έως 24% κατά χιλιόλιτρο, κατόπιν γνωμοδοτήσεως ειδικής Επιτροπής.

Στις συνεδριάσεις της Βουλής που ακλούθησαν ο πρωθυπουργός επεξήγησε τους λόγους που δεν έγινε εφικτή η επιψήφιση της Συμβάσεως αναφερόμενος στις αναστατώσεις και στον ξεσηκωμό των ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Κατόπιν αυτών, ο Θεοτόκης υπέβαλε την παραίτηση του στις 25 Ιουνίου 1903. Χαρακτηρίστηκε αναφέρεται στην εφημερίδα *Ακρόπολις*: «*Ανησυχούν η Ηλεία; Ιππικό. Ανησυχούν αι Καλάμαι; Πυροβολικόν. Και έπειτα; Η λύσις τελικά θα δοθή από τον λαόν*».

Με τη διαδοχή της κυβέρνησης από τον Δ. Ράλλη, στις σταφιδοφόρες επαρχίες γεννήθηκε η ελπίδα ότι πλέον θα επιψηφιζόταν από τη Βουλή η Σύμβαση του Μονοπωλίου της σταφίδας. Οι σταφιδικοί πληθυσμοί αντέταξαν τις δικές τους θέσεις για τα αίτια της κακοδαιμονίας και του ξεσηκωμού τους: «*δια τας εξεγέρσεις αυτάς δεν πταιει ο λαός αλλά η Πολιτεία... δια της αστοργίας και της ασυναισθησίας αυτής προς τα παθήματα λαού από 15ετίας πλέοντος εις τον ωκεανόν της δυστυχίας και της οδύνης...*». Οι εξεγέρσεις και τα συλλαλητήρια έλαβαν μεγάλες διαστάσεις σε όλη την Πελοπόννησο.

Κατά το καλοκαίρι του 1903, γνωστοποιήθηκε η μεγάλη έκταση ζημιών που είχαν υποστεί τα γαλλικά αμπέλια από το παγετό, η γαλλική κυβέρνηση αποφάσισε να προτείνει κατά την επόμενη σύνοδο της Βουλής τους την αναχαίτιση του ισχύοντος νόμου Γκριφ, σχετικά με την κορινθιακή σταφίδα¹⁵⁰. Υπό την προεδρεία του Ράλλη και του πρωθυπουργού ορίστηκε για το έτος 1903 το ποσοστό του παρακρατήματος στο 20%. Ο Πρωθυπουργός πρότεινε να χρησιμοποιηθούν οι

¹⁴⁸ Εφ. *Αθήναι*, αρ. φ. 246, 28 Ιουνίου 1903

¹⁴⁹ Β. Λεονάρδος, «Η εξέλιξις του Σταφιδικού Ζητήματος, Παραγωγή, Βιομηχανεύσις και Εμπορία του σταφιδόκαρπου», στο *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησις*, Αθήνα 1925, τ. 2, σ. 696

¹⁵⁰ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 287

αποθήκες του παρακρατήματος για τον πλεόνασμα. Τα συλλαλητήρια δεν σταμάτησαν να αποστέλλουν ψηφίσματα για την επιψήφιση της Συμβάσεως του Μονοπωλίου ή για επίλυση άλλων επιμέρους ζητημάτων.

Εκτός από τα συλλαλητήρια και τις άλλες κινητοποιήσεις στις πόλεις, στην ύπαιθρο οι σταφιδοκαλλιεργητές εξακολουθούσαν να αντιδρούν κατά τον παραδοσιακό τρόπο προκειμένου να αποπέμψουν αστυφύλακες, δικαστικούς κλητήρες για να συλλάβουν φοροφυγάδες ή να εκτελέσουν κατασχέσεις. Την όξυνση του Σταφιδικού ζητήματος επέτεινε η ανεπιτυχής πορεία της Σταφιδικής Τραπέζης. παράλληλα την νομοθετική ρύθμιση σχετικά με την λειτουργία του συστήματος του παρακρατήματος. Λόγω των καταχρήσεων που καταγγέλλονταν, διεξήχθη έρευνα από εξελικτική επιτροπή μεεισηγητή τον κ. Νικολόπουλο, ο οποίος κατέθεσε έκθεση στη Σταφιδική Συνέλευση των μετοχών της. Η τοποθέτηση του εισηγητή επικεντρώθηκε στον τρόπο προμήθειας θειϊκού χαλκού, στην μη λειτουργία των Γενικών Αποθηκών και στην πρόταση να εκδιωχθεί η εφαρμογή της ενιαίας διαχείρισης της σταφίδας¹⁵¹.

Το ζήτημα της παροχής δανείων από τις Τράπεζες προκάλεσε πολλά συλλαλητήρια με κύριο αίτημα αυτών την παρέμβαση της κυβέρνησης με σκοπό να λυθεί το θέμα της άμεσης εξαργύρωσης των επιταγών, ώστε να μην αναγκάζονται οι σταφιδοπαραγωγοί να δίδουν τη σταφίδα τους σε χαμηλές τιμές, αντί να την δίδουν στη Σταφιδική Τράπεζα.¹⁵² Η οικονομική στενότητα εξανάγκασε τον Ράλλη να μεσολαβήσει προς τον διοικητή της Εθνικής Τραπέζης τον Στρέιτ για την εξόφληση των επιταγών των σταφιδοκαλλιεργητών. Η εφαρμογή αυτή δεν ήταν εφικτή, με αποτέλεσμα να εφαρμοστεί σύστημα σύμφωνα με το οποίο οι ίδιες οι επιταγές θα είχαν αξία χαρτονομίσματος.

8.3. Σταφιδικό Συνέδριο (1903)

Λόγω της μεγάλης έκθεσης του οικονομικού αδιέξοδου, πρόεκυψε η ανάγκη συστάσεως νέου Σταφιδικού Συνεδρίου με κύρια θέματα το θεσμό του μονοπωλίου και την εφαρμογή της ενιαίας διαχείρισης της σταφίδας. Η σύσταση του Σταφιδικού Συνεδρίου έγινε στην Πάτρα με την συμμετοχή επτά μελών του Συμβουλίου της

¹⁵¹ Κ. Αρώνη- Τσίγλη, ό.π., σ. 292

¹⁵² Εφ. Πελοπόννησος, αρ. φ. 4327, 15 Οκτωβρίου 1903

Τράπεζας και άλλων συμμετεχόντων. Προτάθηκε η διοχέτευση του πλεονάσματος στη βιοτεχνία, την οποία θα αναλάμβανε εταιρία που θα έδινε η Σταφιδική Τράπεζα. Η εφαρμογή ωστόσο δεν ήταν εφικτή, καθώς οι βιομήχανοι μπορούσαν να αγοράζουν σταφίδα μέχρι 80 δραχμές, ενώ τους παραγωγούς δεν τους συνέφερε να δίνουν το προϊόν τους κάτω από 150 δραχμές¹⁵³. Καταλήγοντας, το Σταφιδικό Συνέδριο δεν απέδωσε καθόλου προς την επίλυση των σταφιδικών ζητημάτων.

8.4.Η πολιτική πορεία και οι κοινωνικές αντιπαραθέσεις προς την ίδρυση της *Ενιαίας*

Ύστερα από την ματαίωση από τον Θεοτόκη τον Ιούνιο 1903 της επιμηφίσεως του Μονοπωλίου, άλλη εταιρία άγγλων κεφαλαιούχων ενδιαφέρθηκε και συνέστησε στην κυβέρνηση του Δ. Ράλλη προτάσεις για μονοπώλιο της σταφίδας, τις οποίες η κυβέρνηση απέρριψε. Είχε προταθεί από τον Δηλιγιάννη προς τη Σταφιδική Τράπεζα η σύσταση στο Λονδίνο ανώνυμης μετοχικής εταιρίας με την προσωνυμία *«Προνομιούχος Σταφιδική Τράπεζα Ελλάδος»* με κεφάλαιο ενός εκατομμυρίου λιρών που θα επέφερε ετήσιο τόκο 6%¹⁵⁴.

Τα μέσα του 1903 η υπόθεση του μονοπωλίου ήρθε στο προσκήνιο με την υποβολή προς τον πρωθυπουργό νέων προτάσεων προς την ομάδα άγγλων και γάλλων κεφαλαιούχων για τις οποίες ο πρωθυπουργός ήταν θετικός. Το μέτρο αγοράς πλεονάσματος είχε απογοητεύσει τους σταφιδοπαραγωγούς επιφέροντας την οικονομική δυσπραγία: *«Πάσαι αι κοινωνικάί τάξεις υποφέρουσι, πλην των οινοποιών και οινοπνευματοποιών οίτινες επλούτισαν και των χρηματιστών, οίτινες εγείρουσιπολυτελέστατα παλάτια γενόμενοι δια της παρακρατήσεως από άσημοι πολυτάλαντοι τιμαριούχοι»*¹⁵⁵.

Η οικονομική καχεξία που έχε προσκληθεί από το σταφιδικό πρόβλημα είχε λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις μετά το έτος 1900, λόγω της συνεχόμενης αύξησης της σταφιδικής παραγωγής. Από το διάστημα 1895 έως 1904 είχαν φυτευτεί περί τα 100.000 στρέμματα νέα σταφιδαμπέλων. Αποδόσεις από 60 έως 80 εκατομμυρίων

¹⁵³ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 294

¹⁵⁴ Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830- 1940*, σ. 226

¹⁵⁵ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 297

ενετικών λίτρων σταφίδας επιπλέον¹⁵⁶. Από τις αρχές του 1904 και παρά τις οικονομικές αντιξοότητες, ο υπουργός Οικονομικών Αν. Σιμόπουλος, έδωσε εντολή προς τους ταμίες να προβούν σε αυστηρή καταδίωξη των οφειλετών του Δημοσίου ξεπερνώντας τα εντάλματα τις 7.000. Οι αναδράσεις των σταφιδοκαλλιεργητών ήταν έντονες με χαρακτηριστικό το παράδειγμα των Γαργαλιάνων, που στην προσπάθεια σύλληψης οφειλέτη από αστυφύλακες, πάνω από 300 σταφιδοκαλλιεργητές τον απελευθέρωσαν. Ήδη από το 1904 είχαν αρχίσει οι καταδιώξεις όλων αυτών που συμμετείχαν στις ταραχές κατά τα μονοπωλιακά. Όλοι αυτοί που συμμετείχαν στις ταραχές και τα συλλαλητήρια υπέρ του Μονοπωλίου αποφυλακίστηκαν στις 17 Δεκεμβρίου 1904 με απαλλακτικό βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών.

Αναφορικά με την ίδρυση της εταιρίας του Μονοπωλίου της σταφίδας οριστήκαν νέες προτάσεις. Με βάση της νέας Σύμβασης που αποτελείτο από 38 άρθρα, οριζόταν ως έδρα της Εταιρίας το Λονδίνο με εικοσαετής διάρκεια. Με την άρνηση της κυβερνήσεως περί Μονοπωλίου των άγγλων κεφαλαιούχων, ήταν εμφανές ότι προσανατολιζόταν προς άλλα μέτρα για την επίλυση του σταφιδικού ζητήματος¹⁵⁷. Όσον αφορά την άλλη πτυχή του νομοσχεδίου σχετικά με την οινοποίηση της σταφίδας προκλήθηκαν ποικίλες αντιδράσεις από τους αμπελουργούς της Κέρκυρας, Χαλκίδας, Αττικής και ορισμένων νησιών. Οι αμπελουργοί θεωρούσαν ότι δεν ήταν εφικτό να ανταγωνιστεί ο οίνος εκ σταφυλών τον σταφιδίτη οίνο που κόστιζε περισσότερο από 12 έως 15 λεπτά.

Κατόπιν νέας αναγγελίας της Βουλής περί επιβολής νέων φόρων διοργανώθηκαν νέα συλλαλητήρια στην Πάτρα, Καλαμάτα, Νησίον, Πύργο καθώς «*δι ης πιέζονται όλες αι τάξεις*». Όλοι οι έμποροι έκλιναν τα καταστήματα τους σε ένδειξη διαμαρτυρίας «*όλαι αι λαικαί τάξεις εις ζωηρωτάτην εξέργερσιν διατελούσαι*». Στα συλλαλητήρια συμμετείχαν «*έμποροι, βιομήχανοι, επαγγελματίαι, επιστήμονες, γεωργοί, κτηματίαι, εργάται, βιοπαλαισταί, παίδες, γέροντες, νέοι, μεσήλικες*»¹⁵⁸. Κατά την διάρκεια των συλλαλητηρίων στη Βουλή διεξάγονταν συζητήσεις επί των θεμάτων και κυρίως επί της επιβολής νέων φόρων. Στις 16 Φεβρουαρίου υπεβλήθη πρόταση περί μεταρρυθμίσεως του ισχύοντος

¹⁵⁶ Μ. Λαμπρυνίδης, *Μελέται και άρθρα περί της Κορινθιακής σταφίδος (1894- 1905)*, Αθήνα 1905, σ. 41

¹⁵⁷ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 303

¹⁵⁸ Εφ. *Πελοπόννησος*, αρ. φ. 4449, 28 Φεβρουαρίου 1904

σταφιδικού νομοσχεδίου σχετικά με την φορολογία και τη Σταφιδική Τράπεζα. Σύμφωνα με το ανωτέρω νομοσχέδιο ορίζονταν η παρακράτηση της σταφίδος για μια δεκαετία με ανώτερο ποσό 20%, στην οποία θα μετατρεπόταν η φορολογία της σταφίδας από χρηματική εις είδος και ετίθετο προσόντα για τους υπαλλήλους της Σταφιδικής Τράπεζας. Η ελάττωση του φόρου επετεύχθητε κατόπιν προτάσεως του Ζαΐμη, απαλλάσσοντας τον ελληνικό λαό από το ποσό φόρων 5.000.000 δραχμών¹⁵⁹.

Μετά από πολύκροτες συζητήσεις και πιέσεις, η κυβέρνηση συνεξέταξε νέο νομοσχέδιο με το οποίο οριζόταν ως φορολογία το 15% στη σταφίδα εις είδος, αντί της εισπραττομένης εις χρήμα και η έμμεση άρση του πλεονάσματος με τη συνομολόγηση του δανείου της Σταφιδικής Τράπεζας με την Εθνική Τράπεζα για αγορά κάθε πλεονάσματος απαλλαγμένου φόρων. Οι σταφιδοφόρες επαρχίες συμφωνούσαν στο μεγαλύτερο μέρος του νομοσχεδίου, αντιδρώντας μόνο στο ζήτημα των Γενικών Αποθηκών. Στις 26 Απριλίου υπογράφει τελικώς το Σταφιδικό νομοσχέδιο προκαλώντας τις έντονες αντιδράσεις των παραγωγών που επιδίωκαν την οινοποίηση της χλωράς σταφίδας¹⁶⁰. Οι αντιδράσεις βασίζονταν στο σκεπτικό πως χωρίς την οινοποίηση της χλωράς σταφίδας θα δυσχεραίνονταν η εκποίηση του παρακρατήματος. Ο πρωθυπουργός ανακοινώσε στην επιτροπή ότι το αίτημα της οινοποίησης της χλωράς σταφίδος ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθεί καθώς δεν υπήρχαν τα απαραίτητα μέσα για την μεταφορά του προϊόντος.

Η ανακοίνωση της Αγγλίας περί της ελληνοβρετανικής Συμβάσεως του 1890, ήρθε για να επισφραγίσει την ήδη τεταμένη κατάσταση. Η Αγγλία ανακοινώσε πως επρόκειτο να καταγγείλει την Σύμβαση, στην περίπτωση που ψηφιζόταν το Σταφιδικό νομοσχέδιο στη Βουλή, καθώς ο προσθετός φόρος 15% εισερχόταν σε αντίθεση με την Σύμβαση¹⁶¹. Κατ' άλλους ζητήθηκε η αναθεώρηση του νομοσχεδίου επ' συναλλάγμασι. Στην νέα επιψήφιση του νομοσχεδίου στη Βουλή που ακλούθησε, προτάθηκε η επιστροφή του φόρου των αμελών στους κτηματίες του 1901.

Η ελληνική κυβέρνηση αποδέχτηκε την πρόταση της αγγλικής για αναθεώρηση της Συμβάσεως του 1890 και ψηφίστηκε το σταφιδικό νομοσχέδιο στα 17 Ιουνίου 1904, αποτελώντας τον Νόμο ΓΚΗ' του κράτους της 21ης Ιουνίου

¹⁵⁹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. Ις', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις 15

¹⁶⁰ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 308

¹⁶¹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. Ις', Σύνοδος Β', Έκτακτος Συνεδρίασις 13

1904¹⁶². Σύμφωνα με τον νόμο ορίστηκε η Σταφιδική Τράπεζα να εισπράττει και τον έγγειο φόρο 15% επί της σταφίδος κατά την εξαγωγή. Συνολικά, ο φόρος και το παρακράτημα ανέρχονταν μέχρι 39%. Το μείζον ζήτημα που εμφανίστηκε μετά την θέσπιση της νέας νομοθεσίας, ήταν η διαχείριση της προπώλησης της σταφίδος ώστε να περιοριστεί η προπώλησή της σε χαμηλές τιμές. Μέσα στα σταφιδικά πλέγματα των αγοραπωλησιών υπήρχε μια κατηγορία εμπόρων που υποτιμούσαν τις Αίμος των σταφίδων εκμεταλλευόμενοι τις προπωλήσεις, ζώντας από την υποτίμηση και υπερτίμηση των δελτίων του παρακρατήματος.

Σχετικά με την αγορά πλεονάσματος, είχε νομοθετηθεί για ένα μόνο χρόνο και επειδή η οικονομική κατάσταση της Σταφιδικής Τραπεζής ήταν δύσκολη, προκειμένου το μέτρο του πλεονάσματος να θεσμοθετηθεί και πάλι, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η χορήγηση του δανείου από τις άλλες Τράπεζες προς τη Σταφιδική.

Οι έντονες αντιδράσεις οδήγησαν στην πρόταση του θέματος επί της λειτουργίας των Γενικών Αποθηκών. Η Εθνική Τράπεζα από κοινού με την Τράπεζα Αθηνών προέβησαν στην χορήγηση χρηματικού ποσού προς τη Σταφιδική Τράπεζα με σκοπό την υλοποίηση της ιδέας των Αποθηκών. Γενικές Αποθήκες άρχισαν να λειτουργούν από τις 23 Αυγούστου 1904 στην Πάτρα, Πύργο και Καλαμάτα υπό τη διεύθυνση των αποθηκαρίων του παρακρατήματος. Περί τα τέλη Σεπτεμβρίου κατορθώθηκε να διευθετηθεί το θέμα των αποδείξεων – ενεχυρογράφων που λάμβαναν με την παραλαβή του καρπού και δεν ήταν δυνατή η εξαργύρωση τους. Μετά τη σύσταση των Γενικών Αποθηκών μέσα στο πέρας ενός μηνός αναστέλλει η λειτουργία τους με το πρόσχημα της ότι δεν υπήρχε Τράπεζα για την προεξόφληση των ενεχυρογράφων¹⁶³.

Κατά τη διάρκεια του 1904 οι ο σταφιδικός κόσμος εξέφρασε τη δυσαρέσκεια του κατά του Διοικητικού Συμβουλίου της Σταφιδικής τραπεζής και κατά την κυβερνήσεως. Το κυριότερο στοιχείο που επικρατούσε τη περίοδο αυτή ήταν η σύσταση αμπελοκαλλιεργητών υπό την μορφή ανταρτικών κινημάτων σε συλλογικές επιθέσεις κατά κρατικών οργάνων.

¹⁶²Θ. Σταυρόπουλος, *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα.*, 1828- 1909, Αθήνα 1979, τ. 2, σ. 266

¹⁶³Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ.320

Στις εκλογές του 1905 την συντριπτική πλειοψηφία την κατέλαβε ο Θ. Δηλιγιάννης, κατόπιν της αποτυχίας του Γ. Θεοτόκη ο οποίος μετά την επιβολή νέων φόρων προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των σταφιδοφόρων περιοχών.

8.5. Η ίδρυση της Ενιαίας ή Προνομιούχου εταιρίας

Η Προνομιούχος Εταιρία αποτέλεσε την σημαντικότερη εταιρική συμμετοχή της Τράπεζας Αθηνών και εκείνη στην οποία εκφραστήκαν καθαρότερα οι αντιλήψεις του ηγετικού της πυρήνα για τη στρατηγική του έπρεπε να ακολουθηθεί στη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας¹⁶⁴. Η Εταιρία ιδρύθηκε το 1905 με μετοχικό κεφάλαιο 20 εκατομμύρια φράγκα¹⁶⁵. Οι ξένοι ιδρυτές είναι η Banque de l'Union Parisienne, ο οίκος Erlanger & Co του Λονδίνου, η Societe' Marseillaise και άλλοι μικρότεροι οίκοι. Σύμφωνα με την σύμβαση από την ελληνική κυβέρνηση, η Εταιρία αναλάμβανε να ομαλοποιήσει τη ροή εξαγωγών της σταφίδας, αναχαιτίζοντας έτσι την πτώση της τιμής του κυριότερου εξαγωγικού προϊόντος της χώρας. Για τους ξένους δανειστές του ελληνικού δημόσιου, η επιτυχία της Εταιρίας σήμαινε αύξηση των συναλλαγματικών εσόδων της ελληνικής οικονομίας με συνεπεία την καλύτερη πληρωμή των τοκοχρεολυσίων του εξωτερικού κέρδους¹⁶⁶. Οι στόχοι της Προνομιούχου Εταιρείας ήταν υψηλοί, παρεμβαίνοντας ρυθμιστικά στην αγορά, όταν η τιμή της σταφίδας άγγιζε στο ανώτατο ή κατώτερο προκαθορισμένο όριο. Η Προνομιούχος ήταν υποχρεωμένη να αγοράζει όλες τις ποσότητες που θα της προσέφεραν οι καλλιεργητές στην τιμή παρέμβασης. Οι καλλιεργητές μπορούσαν να ενεχυριάζουν τη σοδειά τους στην Προνομιούχο και να παίρνουν δάνειο ύψους ίσου με τα $\frac{3}{4}$ της αξίας του καρπού προς 6% το χρόνο¹⁶⁷. Το λεγόμενο *παρακράτημα*, η Προνομιούχος, μπορούσε να το απαιτήσει σε χρήμα ή σε είδος. Το δημόσιο θα αποκόμιζε έγγειο φόρο 4- 4% εκατομμύρια δραχμές το χρόνο¹⁶⁸. Η παράγωγη δεν θα ξεπερνούσε το όριο, κάτι που ενδυνάμωνε την εταιρία βάσει του νόμου ΓΚΗ' του 1904, θέτοντος την επέκταση της καλλιέργειας της σταφίδας κάτω από κάποιον κρατικό έλεγχο.

¹⁶⁴ Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1973, σ. 252

¹⁶⁵ Χ. Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα – Οι απαρχές 1900- 1922.*, Αθήνα 1999, τ. 1, σ. 226

¹⁶⁶ Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 227

¹⁶⁷ Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 227

¹⁶⁸ Γ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 252

Οι ρυθμίσεις της Προνομιούχου ήταν σύλληψη του Ι. Πεσμαζόγλου, Γενικού Διευθυντή και Προέδρου του Δ. Σ. της Τραπεζής Αθηνών. Είχε προωθηθεί μια απόπειρα του αγγλικού τραπεζικού οίκου Erlanger&Co το 1903, του οποίου η σύμβαση δεν επικυρώθηκε από τη Βουλή καθώς προέβλεπε την μονοπώληση των εξαγωγών. Η νέα πρόταση του Πεσμαζόγλου κατάφερε να συντονίσει το γαλλικό όμιλο και να εξασφαλίσει την συναίνεση της πλειοψηφίας των άλλων φορέων καθώς και του πολιτικού κόσμου. Τα σημαντικά οφέλη της τράπεζας Αθηνών από της σύσταση της Προνομιούχου δεν περιορίζονταν μόνο στα μερίσματα, αλλά κυρίως στην ανάληψη των τραπεζικών εργασιών¹⁶⁹.

Για την κακή οικονομική κατάσταση και την αδυναμία καταβολής φόρων των σταφιδικών πληθυσμών, συνηγορούσαν και τα στοιχεία στις αρχές του 1905 σχετικά με τις καθυστερήσεις πληρωμής φόρων.

Αγυά, Σκόπελος 3%	Καλάβρυτα Κορινθία 30%
Ανδρος, Ναύπλιον 4%	Μαντινεία, Βάλτος, Γορτυνία 35%
Θήρα, Ύδρα 5%	Τριφυλία 40%
Ευρυτανία, Καρυστία, Λάρισα, Άργος, Σπέτσαι, Ολυμπία 50%	
Τρίκαλα, Επίδαυρος, Λιμηρά, Χαλκίς, Ξηροχώριον 8%	Ηλεία 60%

Τα παραπάνω στοιχεία δηλώνουν την οικονομική δυσπραγία της περιόδου στις περιοχές των σταφιδικών πληθυσμών¹⁷⁰. Το πολιτικό κενό που δημιουργήθηκε μετά τη δολοφονία του Δηλιγιάννη πάγωσε όλη την διάρκεια των αμέσως επόμενων μηνών το ζήτημα της Ενιαίας διαχείρισης της σταφίδας. Κατόπιν αναβρασμών, στη συνέχεια συζητήθηκε η σταφιδική Σύμβαση στη Βουλή.

Σύμφωνα με την Σύμβαση που υποβλήθηκε στην Βουλή και επικυρώθηκε με τον Νόμο ΓΠ' της 17^{ης} Ιουλίου 1905, ιδρύθηκε η Ανώνυμος Εταιρεία υπό τη επωνυμία όπως ελέχθη « Προνομιούχος Εταιρεία προστασίας της παραγωγής και εμπορίας της σταφίδας » ή « Ενιαία ». Η Σταφιδική Τράπεζα κατόπιν ιδρύσεως της Ενιαίας, καταργήθηκε. Εκτός το ότι αναλάβανε την εισπραξη 7 δραχμών κατά χιλιόλιτρο του παραγόμενου σταφιδόκαρπου και την εισπραξη επί της εξαγωγής

¹⁶⁹ M. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2009, σ. 118

¹⁷⁰ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 328

καρπού του έγγειου φόρου, ήταν υπεύθυνη και για την τήρηση και επίβλεψη των ισχυόντων σταφιδικών νόμων¹⁷¹. Με την σύμβαση αυτή επιτρέπεται στην Ενιαία να κάνει δάνειο 12 ½ εκατομμύρια δραχμών με τόκο 6% για να δοθούν αυτά τα χρήματα ως δάνειο στους σταφιδοκαλλιεργητές που ήθελαν να εκριζώσουν τις σταφιδαμπέλους.

Η Εταιρία αυτή διαλύθηκε το 1924, αφού στο μεταξύ δημιουργήθηκε ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός (ΑΣΟ)¹⁷². Μετ το 1905 το σταφιδικό ζήτημα άρχισε να κατευνάζεται λόγω της μαζικής μετανάστευσης πολλών σταφιδοκαλλιεργητών προς την Αμερική ή τα μεγάλα αστικά κέντρα. Άλλος λόγος ήταν η τροποποίηση στα καλλιεργήσιμα είδη, όπως ο καπνός και η παραγωγή οίνοποιήσεων σταφυλιών που άρχισαν να υποκαθιστούν της σταφίδα ως κύριες φυτείες, που ενσωματώθηκε με το Νόμο ΓΧΟΔ' της 27^{ης} Μαρτίου 1910 που υποβοηθούσε κατά πολύ στην εκρίζωση σταφιδαμπέλων επί αποζημιώσει.

Καταλυτική σημασία στη μείωση και την εκτόνωση της μεγάλης έντασης του σταφιδικού ζητήματος αποτέλεσε η σταφιδική μεταρρύθμιση του 1905 επί κυβερνήσεως Δ. Ράλλη. Σύμφωνα με την Σύμβαση αυτή, αναχαιτίζονταν οι διώξεις των σταφιδοπαραγωγών για τις παλιές τους οφειλές προς το Δημόσιο και τη Σταφιδική Τράπεζα και θεσπίζονταν νέοι όροι επί των οποίων θα γινόταν διακανονισμός μεταξύ των οφειλετών για τον τρόπο πληρωμής. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο έγινε ένα με την Εταιρία Οίνων και Οινοπνευμάτων και την Ανώνυμο Οινοπνευματική Εταιρία Πειραιώς.

¹⁷¹ Γ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 252

¹⁷² Α. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία, 1833- 1933*, Αθήνα 1934, σ. 125

Θ΄ Κεφάλαιο

Από την μετανάστευση μέχρι τη Σταφιδική εξέγερση του 1935

9.1. Η υπερατλαντική μετανάστευση

Στο διάστημα του 2^{ου} μισού του 19^{ου} αιώνα, ο ελληνικός πληθυσμός αυξήθηκε κατά μιάμιση φορά και διπλασιάστηκε κατά τους Βαλκανικούς πολέμους λόγω της προσάρτησης νέων εδαφών. Σε μια σύντομη ιστορική αναδρομή, αποφαίνεται ότι το σύνολο των σημαντικών αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου αυξήθηκε κατά 500.000 στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Το ισχυρό αυτό μεταναστευτικό ρεύμα αφορούσε το 10% τουλάχιστον το συνολικού πληθυσμού μέσα σε μια γενιά και δεν έπαυσε παρά μόνο με την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων.

Η *Ενιαία* παρείχε στους παραγωγούς σταφίδα χαμηλότοκα δάνεια. Με αυτό το τρόπο, οι αγροτικές μονάδες εξασφάλιζαν φθηνότερες πιστώσεις και πρώτες ύλες. Πιθανότατα οι νέες συνθήκες να απέδιδαν λιγότερο οικονομικό κέρδος, ωστόσο, το πλαίσιο που διαμορφώθηκε ήταν βιώσιμο για τους παραγωγούς κάτι που επισφραγίζεται και την μικρή έκταση εκριζώσεων των σταφιδαμπέλων.

Από την κρίση του 1893, η σταφιδοκαλλιέργεια έπαψε να αναπτύσσεται. Η κρίση, περιόρισε τη ζήτηση εποχικών εργατών και αναχαίτισε τον αγροτικό εποικισμό. Η οικονομική δυσπραγία επέφερε σοβαρά προβλήματα στα χωριά της Πελοποννήσου και του Ιονίου, από όπου γινόταν η εσωτερική μετανάστευση.

Η άμεση λύση που προέβλεπε ήταν η υπερατλαντική μετανάστευση. Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, στη μετανάστευση προς την ανατολική Μεσόγειο προστέθηκε και αυτή προς τις Ηνωμένες Πολιτείες: από το 1900 ως το 1910ο μέσος όρος του ετησίου μεταναστευτικού ρεύματος ήταν 25.000 άτομα και ο συνολικός αριθμός των μεταναστών άγγιζε μέχρι το 1930 τους 400.000¹⁷³.

Στην Πελοπόννησο τα μεγαλύτερα ποσοστά μετανάστευσης σημειώθηκαν όχι μόνο στις ίδιες τις σταφιδοφόρες επαρχίες αλλά σε αυτές που τις τροφοδοτούσαν με εργατική δύναμη. Μέσω της μετανάστευσης εξομαλύνθηκε το πρόβλημα της υποαπασχόλησης και ενισχύθηκαν σε μεγάλο βαθμό, μέσω μεταναστευτικών

¹⁷³ Ε. Μπουρνόβα., Γ. Προγουλάκης., *Εισαγωγή στην Νεοελληνική οικονομική ιστορία (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2007, σ. 75

εμβασμάτων, τα εισοδήματα των οικογενειών που διέμεναν στην Ελλάδα. Το χαρακτηριστικό της μαζικής μετανάστευσης ήταν ο πρόσκαιρος χαρακτήρας και η συναίσθηση της πατρικής γης και διασύνδεσης που είχαν όσοι μετανάστευαν. Έτσι, οι δεσμοί με την οικογενειακή εστία δεν διακόπηκαν και τα μεταναστευτικά εμβάσματα χρησίμευσαν στην απελευθέρωση του οικογενειακού κλήρου από τις υποθήκες και τοκογλυφικά επιτόκια δανεισμού.

Τα μεταναστευτικά εμβάσματα ενίσχυσαν σημαντικά και το εξωτερικό ισοζύγιο πληρωμών. Το 1915 ανέρχονταν σε 61 εκατομμύρια χρυσές δραχμές, ισούταν δηλαδή, όσο μιάμιση φορά οι εξαγωγές σταφίδας ή όσο το ένα τρίτο των συνολικών εξαγωγών της χώρας¹⁷⁴.

9.2. Από την οικονομική κρίση έως την σταφιδική εξέγερση του 1935

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η Μικρασιατική εκστρατεία με την καταστροφή που ακλούθησε, είχαν ως αποτέλεσμα την πλήρη αλλαγή του αγροτικού τοπίου: το έδαφος του ελληνικού κράτους επεκτάθηκε στην Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη δυτική Θράκη και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Συγχρόνως, 500.000 Μουσουλμάνοι και 100.000 Βούλγαροι εγκατέλειψαν τη χώρα τους, ενώ τέθηκε επιτακτικά το ζήτημα της αποκατάστασης των 1.200.000 Ελλήνων προσφύγων.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε κηρύξει το 1917 από τη Θεσσαλονίκη την απαλλοτριώση των τσιφλικιών. Οι διακηρύξεις αυτές άρχισαν να υλοποιούνται μετά το 1920- 1922, απαλλοτριώνοντας σταδιακά μεγάλες εκτάσεις γης. Μέχρι το 1931 είχαν απαλλοτριωθεί συνολικά 1.623 εδάφη. Το μέγεθος των ανακατατάξεων που επέφεραν οι αλλαγές αυτές υποδεικνύονται και από το γεγονός ότι το 1928 από τους 700.000 αγρότες οι 26.000 ήταν νέοι ιδιοκτήτες, πρώην ακτήμονες ή πρόσφυγες. Η Αγροτική μεταρρύθμιση εξάλειψε την μεγάλη γαιοκτησία από τη Ελλάδα.

Η απόσυρση μέρους της προσφοράς του παρακρατήματος συγκράτησε ελεύθερη την πτώση των τιμών και τις βοήθησε σταδιακά να επανέλθουν στα ίδια επίπεδα πριν την κρίση. Την περίοδο 1887- 1893, και 1894- 1896 η μέση τιμή εξαγωγής μειώθηκε σχεδόν κατά 60%, στην περίοδο 1897- 1912 ανέκτησε το σύνολο

¹⁷⁴ Αλ. Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος-20ός αιώνας, Από τον αγώνα της ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα 2007, σ. 90

σχεδόν των απωλειών. Ενώ οι ετήσιες εξαγωγές σταφίδας τα έτη 1894- 1896 μειώθηκαν κατά 56%, στην περίοδο 1897- 1912 ανήλθαν στο 72% του αρχικού επιπέδου.¹⁷⁵ Επιπλέον, η οινοποίηση των σταφίδων του παρακρατήματος αύξησε κατά πολύ τη βιομηχανική παραγωγή κρασιού και οινοπνεύματος. Η σημαντική αύξηση των οινικών εξαγωγών αντιστάθμισε σημαντικό μέρος της απώλειας του συναλλάγματος που προκάλεσε μείωση των εξαγωγών σταφίδας. Μεγάλο μέρος των εσόδων από τις εξαγωγές οίνου και οινοπνευματωδών περιήλθε, στον όμιλο της Τράπεζας Αθηνών.

Η περίοδος από τα μέσα κυρίως της δεκαετίας του 1870 μέχρι τα τέλη του αιώνα χαρακτηρίζεται από ισχυρές οικονομικές διακυμάνσεις και κυρίως από μια σταθερή πτωτική τάση των τιμών στο σύνολό τους. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, ο Καναδάς, η Σιβηρία, η Αυστραλία, η Αργεντινή, η Αλγερία που διέθεταν έδαφος για εκτεταμένες καλλιέργειες, ανέπτυξαν από τα μέσα του 19^{ου} αι. την αγροτική παραγωγή τους. Η δημιουργία σιδηροδρόμων, που είχε ενώσει γύρω στα 1870 απέραντες και μακρινές εκτάσεις, μαζί με την πρόοδο της ναυσιπλοΐας, καθιστούσαν δυνατή τη γρήγορη μεταφορά στην Ευρώπη των υπερπόντιων προϊόντων, μειώνοντας σημαντικά το κόστος της αγοράς τους.

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 άρχισαν να εφαρμόζουν προστατευτική πολιτική προκειμένου να διαφυλάξουν τις εθνικές τους αγορές και τα εισοδήματά των αγροτικών πληθυσμών¹⁷⁶.

Μέχρι και το 1929 και το ξέσπασμα της μεγάλης κρίσης, η ανεπάρκεια σε γη καλύφτηκε με την εξειδίκευση σε εμπορευματικές καλλιέργειες εντάσεως εργασίας. Αντίθετα από την καλλιέργεια της σταφίδας της οποίας η έκταση ήταν απολύτως εξαρτημένη από την εργασιακή δύναμη που μπορούσε να διαθέσει η οικογένεια, το μέγιστο της παραγωγής οριζόταν από τη διαθέσιμη για καλλιέργεια έκταση, που ήτανελαχίστη, μετατρέποντας το καπνόσε κύριο εξαγωγίμο προϊόν.

Ο εξωτερικός δανεισμός της χώρας και οι μεταρρυθμίσεις του τραπεζικού συστήματος, επωμιστήκαν από την Τράπεζα ης Ελλάδος που ιδρύθηκε το 1928 : *«Αρχική αποστολή της τράπεζας της Ελλάδας ήταν ακριβώς να υπερασπιστεί τη νέα*

¹⁷⁵Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζάς, *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 167

¹⁷⁶Ι. Κολιόπουλος, *Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789- 1945. Από τη γαλλική Επανάσταση μέχρι τον β' παγκόσμιο πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 242

θεσμοθετημένη ισοτιμία και τη μετατρεψιμότητα της δραχμής»¹⁷⁷. Η οικονομική κρίση του 1929, επηρέασε την ελληνική οικονομία, η οποία κήρυξε πτώχευση το 1932 με επακόλουθο την αναζήτηση εισροών κεφαλαίου με τη μορφή κρατικών δανείων και τη θεσμοθέτηση μέτρων που περιόριζαν τις εισαγωγές. Έτσι, η σταφίδα επηρεάστηκε πολύ από την κρίση: «το διάστημα 1929- 1933 οι εξαγωγές σταφίδας και σταφυλιών μειώθηκαν κατά περισσότερο από 50%»¹⁷⁸.

Καταλυτικό ρόλο στην διευθέτηση ζητημάτων επί της κρατικής παρεμβάσεως ανέλαβε η Αγροτική τράπεζα που ιδρύθηκε το 1929. Βασικές αρμοδιότητες της ήταν: η δημιουργία αγροτικών πιστωτικών συνεταιρισμών που μπορούσαν να δανειοδοτηθούν και να αναλάβουν τη χορήγηση πιστώσεων στα μέλη τους. Επιπλέον με την ίδρυση κρατικών οργανισμών που συγκέντρωναν τα κυριότερα αγροτικά προϊόντα, όπως αυτό της σταφίδας σε μια σταθερή τιμή.

Ύστερα από την απαγόρευση της εισαγωγής των ελληνικών κρασιών το 1929 από τη γαλλική κυβέρνηση, τον Ιανουάριο του 1933 εφαρμόστηκε το «μέτρο του σταφιδόψωμου», στο οποίο αναφέρθηκε ο Ριζοσπάστης λέγοντας: «με την παρασκευή του σταφιδόψωμου βρίσκει την ευκαιρία ο ληστρικός Α.Σ.Ο να πασάρει όλη τη σάπια σταφίδα»¹⁷⁹.

Από το 1930 έως το 1935 άρχισε ένας νέος κύκλος συλλαλητηρίων με παγία αιτήματα την χορήγηση δανείων, την κατάργηση των κρατικών φόρων και την εξέλιξη της σταφιδικής παραγωγής. Μέσα σε αυτό το διάστημα, διοργανώθηκε στην Πάτρα μεγάλη απεργία με κύριο αίτημα την αύξηση των ημερομίσθιων των σταφιδοπαραγωγών.

Η επόμενη περίοδος που ακολουθεί χαρακτηρίζεται από μια διαρκή πολιτική κρίση που κορυφώνεται στην επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά το 1936. Μέσα στο πλαίσιο των συσκέψεων των συνεταιριστικών ενώσεων της Μεσσηνίας, συγκροτήθηκε τον Ιούνιο του 1935 το σταφιδικό συνέδριο των Γαργαλιάνων¹⁸⁰. Κύρια αιτήματα του συνεδρίου ήταν η άμεση κατάργηση του Α.Σ.Ο. και του

¹⁷⁷ Α. Φραγκιάδης, *ό.π.*, σ. 136

¹⁷⁸ Γ. Μηλιός, «Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)», στην: *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 47, Μάιος 1990, σ. 51

¹⁷⁹ Εφ. *Νέος Ριζοσπάστης*, φ. 469, 8 Ιανουαρίου 1933

¹⁸⁰ Ηλία Ε. Καραμπάτσου, Άρθρο για το «Σταφιδικό» του 1935 μέσα από αφηγήσεις, 8 Μαρτίου 2015, <http://www.chandrinou-politistikos-sylogos.gr/arthro-gia-to-stafidiko-tou-1935-mesa-apo-afigisis/>, επίσκεψη στις 27.11.2019

παρακρατήματος. Μετά το πέρας του συνεδρίου εκδηλώνονται τα πρώτα συλλαλητήρια και συγκροτούνται οι πρώτες τοπικές επιτροπές στη Μεσσηνία διοργανώνοντας λαϊκές εξεγέρσεις ζητώντας άμεσα τον καθορισμό της τιμής της πώλησης σταφίδας στις 3.600 και όχι στις 2.900 δραχμές¹⁸¹. Για να εξομαλυνθούν τα γεγονότα η κυβέρνηση Κονδύλη κήρυξε στρατιωτικό νόμο, αποστέλλοντας στρατεύματα για την αναστολή του κινήματος.

¹⁸¹ Εφ. *Νέος Ριζοσπάστης*, φ. 457, 20 Αυγούστου 1933

Επίλογος

Στην παρούσα εργασία, αποπειράθηκα να προσεγγίσω το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο άνθισε και ατόνησε η σταφιδική παραγωγή κατά την περίοδο 1871-1935. Αποτυπώνονται οι συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε το αγροτικό σταφιδικό κίνημα με τις εξεγέρσεις των σταφιδοπαραγωγών μέχρι και τη σταφιδική κρίση. Μέσα από το σταφιδικό κίνημα εκφράζεται μια βαθιά αγωνιά για το μέλλον και την βιωσιμότητα του από μια μεγάλη μερίδα αγροτικού πληθυσμού. Για τον χαρακτήρα του αγροτικού κινήματος κατά τη σταφιδική κρίση έχουν εκφραστεί ποικίλες απόψεις, όπως εκείνη που το θεωρεί ως ένα καθαρά λαϊκό κίνημα.

Οι αγώνες για τη σωτηρία της σταφίδας εκφραστήκαν μέσα από συνεχόμενες διαμαρτυρίες στις σταφιδοφόρες παραγωγές. Ολόκληροι οι πληθυσμοί των σταφιδοφόρων επαρχιών προέβαλαν αιτήματα, μεταξύ των οποίων τα σημαντικότερα ήταν για το παρακράτημα, το μονοπώλιο και την φορολογική αποσυμφόρηση. Η οικονομική άνθιση που προήλθε από την φυλλοξήρα που έπληξε τα γαλλικά αμπέλια, δεν διήρκεσε πολύ και σύντομα οδηγήθηκε σε οικονομικό τέλμα. Με το ξέσπασμα της σταφιδικής κρίσης το 1893 οργανώθηκαν πολλά συλλαλητήρια στην Καλαμάτα, στον Πύργο και στην Πάτρα, ζητώντας μείωση του φόρου, κατά των τοκογλόφων και παύση καταδίωξης κατά των οφειλετών του δημοσίου. Ούτε τα νομοσχέδια και οι τροποποιήσεις τους που προτάθηκαν μετέπειτα από τις διάφορες κοινοβουλευτικές θέσεις, ούτε και η ίδρυση του θεσμού της *Ενιαίας ή Προνομιούχου Εταιρίας* απέδωσαν θετικά αποτελέσματα στην επίλυση σοβαρών προβλημάτων επί του σταφιδικού ζητήματος. Κορωνίδα της ζοφερής σταφιδικής κρίσης αποτέλεσε η σταφιδική εξέγερση του 1935.

Οι κλυδωνισμοί που προκάλεσε η σταφιδική κρίση έγιναν σταδιακά αισθητοί με την εμφάνιση νέων μορφών οικονομικής εκμετάλλευσης και κοινωνικών ανακατατάξεων. Για την ανάδειξη της σταφίδας, της υπερτροφής της ελληνικής γης έχει κατασκευαστεί μουσείο, «μουσείο σταφίδας Κουνινιώτης»¹⁸² για την προβολή των παραγωγικών διαδικασιών, μέσω των οποίων σκιαγραφούνται οι κοινωνικές νοοτροπίες και αποτυπώνονται τα μορφώματα της παραγωγής διαδικασίας. Η σταφίδα, που αποτέλεσε ένα από σημαντικότερα εξαγωγικά προϊόντα του 19^{ου} αιώνα

¹⁸²Το «Μουσείο σταφίδας Κουνινιώτης» <https://couniniotis.gr/history/currants-museum/>, επίσκεψη στις 2. 02.2020

και ανέθρεψε γενεές και όνειρα μένει διατυπωμένη ως πολιτισμικό αποτύπωμα στην συνείδηση του λαού μας.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1.Αρχεία

Οι συζητήσεις στις συνεδριάσεις της Βουλής για το σταφιδικό ζήτημα από το 1890 έως 1905, στην *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*

Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής

2.Εφημερίδες

Ακρόπολις, Αθήνα

Άστυ, Αθήνα

Ελλάς, Αθήνα

Εφημερίς της Κυβερνήσεως

Παλιγγενεσία

Μεσσηνιακή

Επιθεώρησις

Λαϊκή

Πελοπόννησος

Καθημερινή Καλαμών

Νέος Αιών

Νέος Ριζοσπάστης

3. Περιοδικά

Γεννάδιος Π.Γ., «Αγών των σταφίδων εν Γαλλία», στην:*Ελληνική Γεωργία*, 1887

Μηλιός Γ., «Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)», στην: *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 47, Μάιος 1990

Μυλωνάς Α., «Ολόκληρος η Εισηγητική Έκθεσις περί Αυτόνομου Οργανισμού», στην:*Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησις*, τχ. 2, Αθήνα 1925

Πατρώνης Β., «Η κορινθιακή σταφίδα στη γαλλική αγορά», στα :*Τα Ιστορικά*, τχ. 10, Αθήνα 1993

4. Ηλεκτρονικές Πηγές

Πάνδημος Παντειακές δημοσιεύσεις, «Οι κοινωνικοί αγώνες των σταφιδοπαραγωγών στη Μεσσηνία κατά τον Μεσοπόλεμο», 2016 <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:17756>, επίσκεψη στις 8.10.2019

Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, «Ξηρή Σταφίδα» Σταφίδα Κορινθιακή και Σουλτανίνα, Παρασκευή, 30 Σεπτεμβρίου 2016, <http://www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/crop-production/ampeli/1062-apojiramenistafida>, επίσκεψη στις 16.09.2019

Ηλία Ε. Καραμπάτσου, Άρθρο για το «Σταφιδικό» του 1935 μέσα από αφηγήσεις, 8 Μαρτίου 2015, <http://www.chandrinou-politistikos-sylogos.gr/arthro-gia-to-stafidikou-tou-1935-mesa-apo-afigisis/>, επίσκεψη στις 27.11.2019

Το «Μουσείο σταφίδας Κουνινιώτης», <https://couniniotis.gr/history/currants-museum/>, επίσκεψη στις 2. 02.2020

Β. Βιβλιογραφία

Αγραντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986

Αλιβιζάτος Μ., *Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής*, Αθήνα 1935

Αρώνη- Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες*, Αθήνα 1999

Ασδραχάς Σ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, Αθήνα 2003, τ. 1

Βακαλόπουλος Α, *Νέα ελληνική ιστορία 1204- 1985*, Θεσσαλονίκη 2005

Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1975

Ευελπίδης Χρ., *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα 1956

Ζωγράφος Δ., *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, Αθήνα 1976, τ. 3

Ιστορία Ελληνικού Έθνους, *Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως 1913*, Αθήνα 2015, τ. 14

Καλαφάτης Θ., *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο: Αιγιάλεια τέλη 19ου αιώνα*, Αθήνα 1992, τ 1

- Κουγέας Ν., *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα 1843-1879*, Αθήνα 1994
- Κολιόπουλος Ι., *Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789- 1945. Από τη γαλλική Επανάσταση μέχρι τον β' παγκόσμιο πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1987
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1973
- Κωστής Κ., Πετμεζάς Σ., *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2006
- Λάζαρης Β., *Πολιτική ιστορία της Πάτρας*, Αθήνα 1986
- Λαμπρυνίδης Μ., *Μελέται και άρθρα περί της Κορινθιακής σταφίδος (1894-1905)*, Αθήνα 1905
- Λεονάρδος Β., *Η εξέλιξη του Σταφιδικού Ζητήματος, Παραγωγή, Βιομηχάνειες και Εμπορεία του σταφιδοκάρπου*, Αθήνα 1925, τ. 2
- Mazower Μ., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2009
- C. Mosse', An. Schnapp, *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα 2007
- Μπουρνόβα Ε., Προγουλάκης Γ., *Εισαγωγή στην Νεοελληνική οικονομική ιστορία (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2007
- Νικολαΐδης Ε., Στασινόπουλος Γ., *Οι αναπτυξιακές δυνατότητες του αγροτικού συστήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 2016
- Οικονομόπουλος Ν., *Μελέτη επί του σταφιδικού ζητήματος*, Αθήνα 1911
- Πιζάνιας Π., *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912: παραγωγή, διεθνής αγορά διαμόρφωση τιμών κρίση*, Αθήνα 1988
- Πιζάνιας Π., Μητροφάνης Γ., *Κίνηση των τιμών στην Ελλάδα: ιθ'-αρχές κ'αι. : Πειραιάς, Ερμούπολη, Πάτρα*, Αθήνα 1991
- Πρόντζας Ευ., *Η αυθεντία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία. Η περίοδος των διακρατικών ζερμάτων(1885- 1910)*, Αθήνα 1995
- Rosener W., *Οι αγρότες στην Ευρώπη*, Αθήνα 1999
- Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2007
- Σίδερισ Α., *Η γεωγραφική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν, 1833- 1933*, Αθήνα 1934
- Σοκόλης Κ., *Το Σταφιδικό Ζήτημα*, Αθήνα 1903
- Σταυρόπουλος Θ., *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα, 1828- 1909*, Αθήνα 1979, τ. 2
- Συλλογικό έργο, *Θέματα Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1991

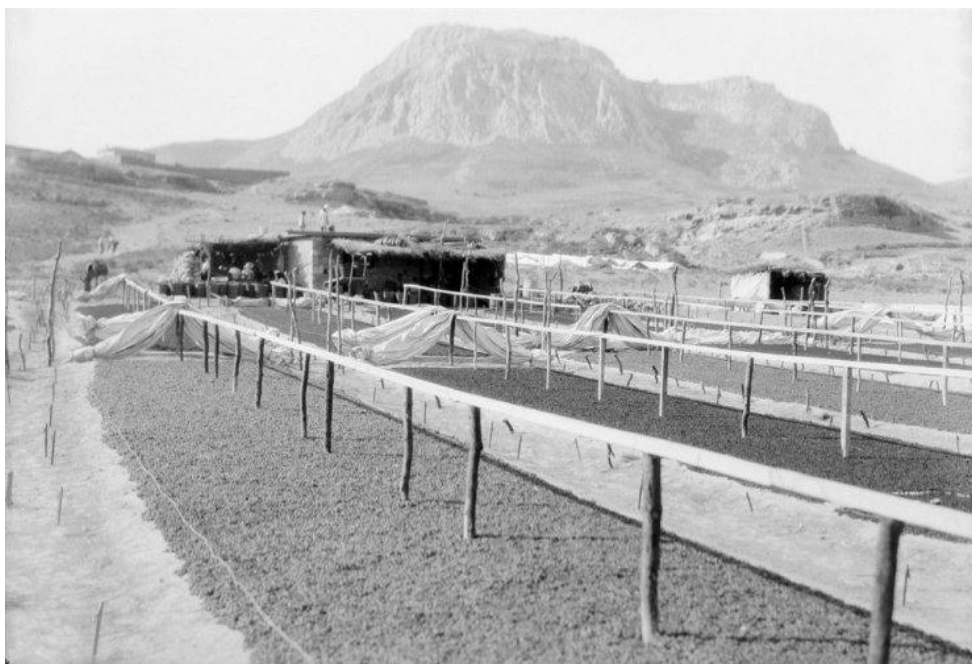
TreuilR.,DarcqueP., PoursatJ., TouchaisG., *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου : κατά τη νεολιθική και την εποχή του χαλκού*, Αθήνα 1996

Φραγκιάδης Αλ., *Ελληνική οικονομία 19ος-20ός αιώνας, Από τον αγώνα της ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα 2007

Χαιρέτης Μ., *Η σταφίς εν Γαλλία*, Αθήνα 1891

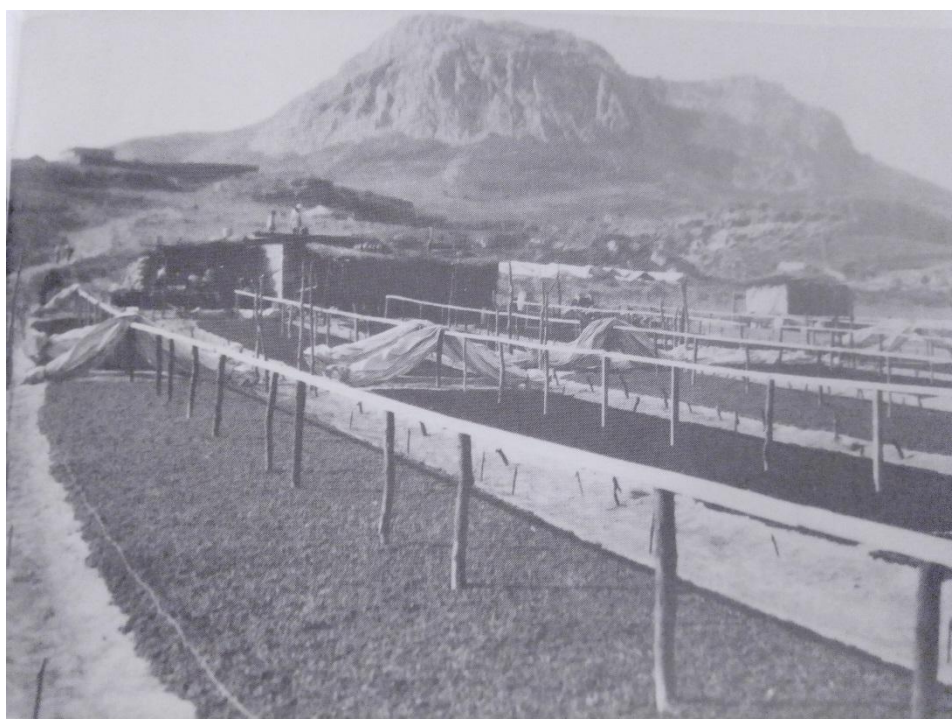
Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα – Οι απαρχές 1900-1922*. Αθήνα 1999, τ. 1

Παράρτημα

Εικ. 1: Άπλωμα σταφίδας για να ξεραθεί. Κόρινθος, 1934

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Εικ. 2: Άπλωμα της σταφίδα για να ξεραθεί

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Εικ.3:Το καθάρισμα της Κορινθιακής σταφίδας. Κόρινθος, 1934

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Εικ.4:Τρίψιμο της σταφίδας

Πηγή:Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Ο Τύπος

ΜΑΥΡΕΣ ΜΕΡΕΣ ΕΡΧΟΝΤΑΙ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΤΑΦΙΔΟΠΑΡΑΓΩΓΟΥΣ

Η ΚΡΙΣΗ ΣΤΗ ΣΤΑΦΙΔΑ

Πληροφορίες από την Πελοπόννησο αναφέρουν ότι στην Ήλιδα και Μεσσηνία οι σταφιδοπαράγωγοι φέρεται ότι αντιμετωπίζουν μία κατάσταση χειρότερη από άλλες χρονιές. Ειδήσεις από την Αγγλική αγορά πληροφορούν ότι η ζήτηση της σταφίδας είναι περιορισμένη. Οι τιμές της σταφίδας ενομαστικά αναφέρεται στα 29)6 σελήνια ενώ πέρυσι στην αρχή του σταφιδικού χρόνου ήταν γύρω στα 33 σελήνια.

Μ' άλλα λόγια η τιμή της στα-

Οι σταφιδωσώτες προσομιλούνται και πάλι να δώσουν λύσεις δικές τους, που ωφελούν σάν πάντες τους εισοσυνεμπροσθηχώνος, σταφιδωπέρους, τόν Α.Σ.Ο., και τούς κλωσεχωρικούς. Γιαυτό έτοιμώζουν συνέδρια δημοκεπικά τίκ να διακρίσουν και πάλι τούς εργαζόμενους σταφιδωπαράγωγούς από σούγενείς — παραγωγούς πρώτης ποιότητας — και παραγωγούς κατώτερης ποιότητας.

Οι εργαζόμενοι σταφιδωπαράγωγοι, που 40 χρόνια τώρε τούς ζεγι-

Πηγή: *Ελευθερία*, <https://eleftheriaonline.gr/local/politismos/history/item/107474-to-stafidiko-zitima-kai-o-tasis-koulampas-meros-51o>

Ο Ελευθερίασθηρ ανάμεσα στούς σταφιδωπαράγωγούς

Το Σταφιδικό Συνέδριο Νίκη των εργαζομένων σταφιδωπαράγωγών

Τού άπεσταλμένου συντάχτη μας κ. Κ. Αύγητα

ΓΑΡΓΑΛΙΑΝΟΙ, 29 το 1937. — και με ειδικούς εί βροσε τις άρ-
Οι Γαργαλιάνοι χτίς Κνωσάκη ήτον
οι αναστάσων, Σιδηρής και
δερβούλα από την κρησσηνή.

— Το Σταφιδικό Συνέδριο 5 άρ-
τόγια.

Οι πρόεδροι τών κοινοτήτων, κε
αύτοι κέρυζαν πόλεμο κατά τού Στ-

Αίτιον. Ποίν άλλο; Τού κρησμου
σμεύ.

Λέγισαν τού κόκκυσο και,
Τά άργυρα τού Α. Σ. Ο., τών ατ-
τεκαργασιών, της Αγροτικής Τρό-
πικής, τών σταφιδωπέρων τσογλό-
σον και τού κρησμου έκώλεσαν
δσο μωρεδον για να τωρπάλλο-
σων τού Σταφιδικό Συνέδριο.

Κ' έσον κατάλαβον ότι οι σταφιδωπαράγωγοι, σιχαί και κωσάσο,
δλος ο κόσμος της δουλειάς, τίνι
άπορροσώμενος, να πραγματοποιή-
σει τού Συνέδριό του, έπυρην τού
ένωθημα της άποβολής για να προ-
τιμωσάσθαι τίνον καλότητα, τίλος
καί που έιν έπιασε φημά τι, σιδή,
έούθησαν να μη τωρθεών έποτά-
σεις τών άκρητων.

έδιν έιτε σιχαίς για μύζια μέ-
τητα.

Και βέβαια με τού έόπη κρηστων
τόν Α. Σ. Ο., τί σιχαίς και δυ-
έιαιτι με τούς σιπητιμωσάσθες
Κρησάσους τού ατρα τών σταφιδω-
παράγωγών.

Τά κατάλαβον κε οι άργυρα έσοι
τού Α. Σ. Ο., τωράσθησαν βύτιπο-
τος πως τώτεισαν τού έπω, οι.
Οι έργοζόμενοι, σποσδοσμεστωσάσοι,
έπυλθων πιά στό ραζόρινα χέρσι-
τους τού σταφιδικό ζήτημα, τίνι άπό-
δονα από τούς κρηστί οι άναρωσάτι
άπό 45 χρόνια.

Πηγή: *Ελευθερία*, <https://eleftheriaonline.gr/local/politismos/history/item/72558-stafidiko-synedrio-gargalianwn>

Ἐξέλιξη τῆς σταφιδοπαραγωγῆς τῆς Ἑλλάδος 1830-1924
(Ἐνετικά χιλιόλιτρα)

Ἔτος	Παραγωγή	Ἔτος	Παραγωγή	Ἔτος	Παραγωγή
1830	19.000	1875	154.070	1901	291.550
1845	39.000	1876	184.810	1902	323.300
1848	64.690	1877	172.240	1903	383.184
1851	86.289	1878	217.500	1904	390.000
1852	27.902	1879	197.400	1905	341.500
1853	14.271	1880	197.679	1906	288.500
1854	13.955	1881	265.531	1907	328.500
1855	17.840	1882	234.605	1908	395.000
1856	56.711	1883	230.483	1909	385.000
1857	48.140	1884	283.000	1910	255.000
1858	70.195	1885	247.000	1911	333.000
1859	72.350	1886	274.000	1912	345.000
1860	110.228	1887	271.000	1913	310.000
1861	91.077	1888	343.000	1914	300.000
1862	105.646	1889	329.989	1915	255.000
1863	120.990	1890	311.213	1916	185.000
1864	107.779	1891	324.893	1917	240.000
1866	116.400	1892	261.768	1918	240.000
1867	140.150	1893	327.399	1919	258.000
1868	117.766	1894	319.384	1920	275.000
1869	110.782	1895	345.488	1921	245.000
1870	114.700	1896	286.111	1922	243.000
1871	173.163	1897	271.379	1923	200.000
1872	152.300	1898	279.963	1924	340.000
1873	155.260	1899	304.400		
1874	163.291	1900	100.400		

Πίνακας 7: Η εξέλιξη της σταφιδοπαραγωγής στην Ελλάδα 1830- 1924

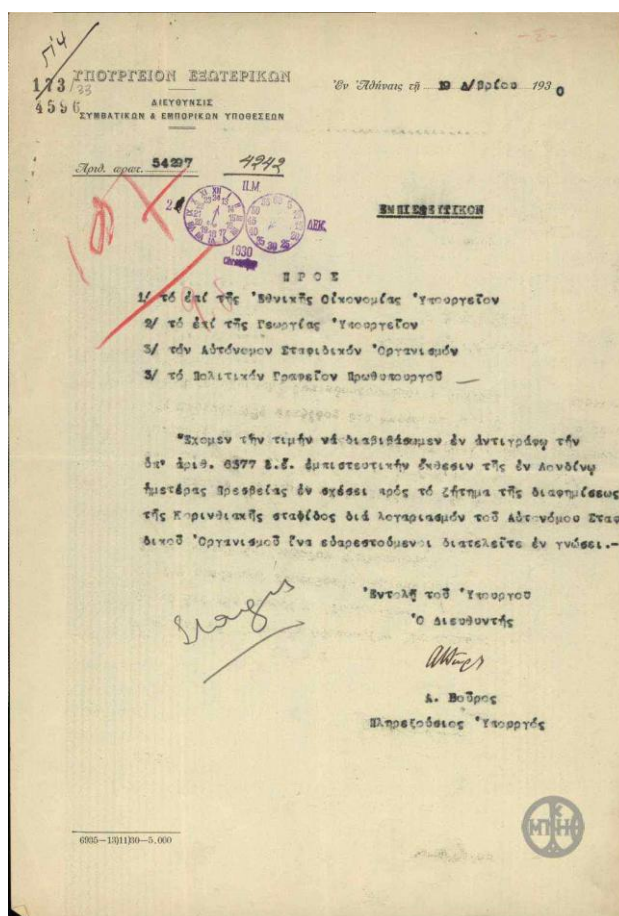
Πηγή: Μ. Χαιρέτης, *Καλλιέργεια σταφιδαμπέλου*, Αθήνα 1833

Ἀναθεωρημένες δαπάνες καλλιέργειας σταφιδαμπέλου
ἀνά στρέμμα γιὰ τὸ σύνολο τῆς χώρας, 1828¹
(Γρόσια)

Εἶδος δαπάνης	Ἡμερομίσθια					Δαπάνη
	Ἀριθμὸς		Σύνολο	Ἀξία		
	Ἀνδρ.	Γυν.		Ἀνδρ.	Γυν.	
Ἔργατικά						
Καθάρισμα & κλάδεμα	3,00	—	3,00	3,00	—	9,00
Σκάψιμο	5,00	—	5,00	3,00	—	15,00
Βολοκοπή (σκάλος)	4,00	—	4,00	3,00	—	12,00
Τρύγος	8,00	—	8,00	3,00	—	24,00
Στυλώματα & δέσιμο	—	3,00	3,00	—	1,50	4,50
Ξεφύλλισμα & βλαστολόγημα	—	3,00	3,00	—	1,50	4,50
Ξελάκκωμα	2,00	—	2,00	3,00	—	6,00
Ἔργατικά λίπανσης (ἀνδρ.)	0,10	—	0,10	3,00	—	0,30
Ἔργατικά λίπανσης (γυν.)	—	0,10	0,10	—	1,50	0,15
Μεταφορὰ λιπάσματος						1,60
Ἐπιστασία						8,95
Σύνολο						86,00
<i>Εἰσφορὲς ἀγροτικῶν ἐφοδίων</i>						
Λίπασμα						14,00
Σύνολο						14,00
Ἀποσβέσεις-Τόκοι						
Ἀποσβέσεις						4,00
Τόκοι 22%						22,88
Σύνολο						26,88
Γενικὸν σύνολο			28,20			126,88

Πίνακας 8: Αναθεωρημένες δαπάνες καλλιέργειας σταφιδαμπέλου ἀνά στρέμμα γιὰ τὸ σύνολο τῆς χώρας, 1828

Πηγή: Δ.Α. Ζωγράφος, *Ἱστορία τῆς σταφίδος*, Ἀθήνα 1930

Διαβιβαστική επιστολή του Α.Βούρου προς το Υπουργεῖο Εθνικῆς Οικονομίας, το Υπουργεῖο Γεωργίας, τον Αυτόνομο Σταφιδικό Ὄργανισμὸ και το Πολιτικὸ Γραφεῖο του Πρωθυπουργοῦ,
1930

Πηγή: Αρχεῖο Ελ. Βενιζέλου,

<http://www.venizelosarchives.gr/treeres.asp?mynode=14515&afterroot=~%CE%A6%CE%AC%CE%BA%CE%B5%CE%BB%CE%BF%CF%82%20058>

173/α
 Αριθ. 6377.
 ΑΘΗΝΑΙΝΟΝ τήν 9 Α/βρίου 1930

Αιδή τόν Κόν 'Υπουργόν
ΕΘΝΙΚΗΣ

Κόριε Πρόεδρε,
 κινώμεν δπως διαπιστωθῆσθε, ὅτι τό ἔνταθα Γραφείον τοῦ Ἀυστραλιανοῦ Συμβουλίου Ἐπιγῶν Καρῶν, - ὄργανόσεως ἀποχουμένης μέ τήν διάδοσιν τῶν σταφίδων τῆς χώρας τούτης - ἀπορορορήν, βαβαίως, περί τῆς προθέσεως μή ἀνακολληθῆσθε τῆς ἑλληνικῆς διασημῆσεως μετά τό τέλος τοῦ τρέχοντος ἔτους, προσέγγισσε τό διασημῆστικόν Προκτορεῖον τό διατρέπον τήν διασημῆσιν τῆς Κορινθιακῆς Σταφίδος διά λογαριασμόν τοῦ Ἀυτονομίου Σταφιδικοῦ Ὀργανισμοῦ ἐπί τῷ σκοπῷ δπως ἀποκαταστή τήν τιμῶν καί ὀφειλῶν τοῦ τελευταίου τούτου, τήν ἀποκτηθῆσθε κατά τήν ἐπιταγήν τοῦ ἡμετέρου διασημῆστικοῦ σχεδίου.

Ἐπειδή, τό ὅσον ἐπιβιδεῖ τό Ἀυστραλιανόν Συμβόλιον, εἶναι ἡ ἀποστέλλουσα τῆς συμπεριφορῆς τῶν παραγόντων, τοῦ ὁποῦτος ἔχρησιμολογεῖται ἡμῶς κατά τό τελευταίον ἔτη, ἵνα ὅστω κατορθῶσθε νά διακρίνητε διασημῆσιν ἐπί τῶν ἀπῶν, ὡς καί ἡμῶς, τραπηλῶν ἐπὶ τῶν Ἀυστραλιανῶν καρῶν, Κορινθιακῆς καί Σουκτανίας.

Ἦς ὡς ἐντ ἀπορορορεῖται ἔρχεται νά ἐπιβεβαιώσθε τὸ ὄρθου, τοῦ ὁποῦτος ἐξέταρα εἰς τήν ἡ' ἡμῶν, 6000 ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου 2.8. ἔθεσεν μου, ἵν ε'χον τήν τιμῶν νά ὁμοιωθῆσθε ἐπί τοῦ ζητήματος τούτου πρὸς τήν ἡμετέραν Ἐπιτροπή, ὡς καί πρὸς τόν Κόριον Ἄντιπρόεδρον

Πρὸς τόν Α. Ν. τόν Κόριον
 Κόριον Α. Μιχαλακόπουλον
 Ὑπουργόν ἐπί τῶν Ἐπιμερικῶν
 κτλ. κτλ. κτλ.
 εἰς Ἀθήνας

173
 - 2 -

τῆς Κυβερνήσεως.

Ἐπιγῶν τῆς διαφῆσεως συμβολίου μεταξύ τοῦ Ἀυτονομίου Σταφιδικοῦ Ὀργανισμοῦ καί τοῦ διασημῆστικοῦ Προκτορεῖου, ἵν ἀρκείτω περί τῆς ἀπωλείας τούτου ἐπί τοῦ παρόντος, ἀλλ' ὁ κίνδυνος τῆς ἀπονοθέσεως τοῦ μετὰ τῶσαν κίνων καί τῆσε διαφῆσεως ἀποκτηθῆσθε ὀργανισμοῦ, εἶναι ἡμῶς, ἐπιγῶν ἐντ ὁ Ἀυτονομίου Σταφιδικοῦ Ὀργανισμοῦ ἀποστέλλου νά ἀνακολληθῆσθε τήν διασημῆσιν τοῦ προτόντος τούτου ἐν Ἀγγλίῃ καί μετά τῆς Ἐπιγῶν τῶν Χριστουγέννων, εἰς κλίμακα οὐκ βαβαίως ὡς τήν παροῦσιν, ἀλλὰ τοὐλάχιστον εἰς σημείον ὅστω νά καταστή δυνατή ἡ συνέχισις τοῦ ἀποβλαπθέντος, κατὰ τό προσηγόμενον ἔτη, προγράμματος.

Ἐν βαβαίως ἀπορορορεῖται ἡ κατάρτησις τῆς παρατέρου διασημῆσεως καί ὁ Ἀυτονομίου Σταφιδικοῦ Ὀργανισμοῦ ὅστω καί ἐπιγῶν τήν συνεργασίαν τῶν παραγόντων - Ἄποστολῶν καί Διαπορορορετικῶν Ἐπιγῶν - ἵν ὑπερβῆσθε ἡ ἡμετέρα διασημῆστικὴ Ἐπιτροπή, ὅστω μεταπορορορεθῶν ὁποῦτος εἰς τό ἔντεταθον μέτωπον, ἐπί μεγίστη ἔπιγῶν τῆς ἑλληνικῆς Σταφίδος.

Ἐπιγῶν ἐπιγῶν ὡς ἔπει μου καί τό ὁμοίωτον ἀνακολληθῆσθε ἐν τῇ χώρα τούτῃ ἑθνικιστικῶν κινήσεων, ἵν καὶ νά ἀποστέλλῆ τό μεγίστην διὰ τό μ'ἄλλον τῆς σταφίδος μετ ἔνταθα. εἰς τό ὅστω ἵν διακρίνητε νά τῶν νῶν, ὡς τήν διακρίνη τῆς διασημῆσεως ὁμοίω καταστρεπτικῶν διὰ τό προτόν μας, καί ἀπορορορεθῶν ἔπιγῶν ἐπί τοῦ ζητήματος τούτου λαμβάνω τήν τιμῶν νά παρακαλέσω ἡμῶς, τόν Κόριον Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως καί τόν Κόριον Ὑπουργόν τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ὅστω ἀποστέλλομαι εἰς τῆς ἐπιγῶν τῆς ἀπῶν πρὸς τήν ὀικονομικὴν Ἐπιτροπήν τοῦ Ἀυτονομίου Σταφιδικοῦ Ὀργανισμοῦ, ὅστω ἐπιγῶν ἡμῶς ἐπιγῶν εἰς τό ὅστω τῆς ταχέως διακοπῆς τῆς διασημῆσεως ἐν Ἀγγλίῃ ἀλλ' ἀναπορορορεθῶν τήν ἡμετέραν τῆς προπῆ εἰς τήν συνέχισιν τῆς διασημῆσεως καί κατὰ τήν ἐπιγῶν Ἐπιγῶν μέχρι τοῦ Ἀυγούστου τοῦ 1931 ὁπορορορεθῶν.

Ἦ ἐπιγῶν στατιστικῆ, ἐξ ἧς ὅστω ἵν ὁπορορορεθῶν νά ἀπορορορεθῶν ὁπορορορεθῶν

173
 - 3 -

καί, ὁμοίωτῶς, στοιχεῖα περί τῆς εἰσαγωγῆς ἑλληνικοῦ καρποῦ ἔνταθα ἀπὸ τῆς ἔπιγῶν τῆς νῶν ἀποστέλλουσα, ἵν ἐπιγῶν ἡμῶς. Ἐν τούτοις ἀπὸ καὶ ὅστω ἀπορορορορεθῶν ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου, αἰ κινήσεις, κατὰ τήν διαπορορορεθῶν ἔνταθα κριτικῶν ἐπιγῶν ἵν γένει κατὰστασιν, φαίνονται, ὅστω εἶναι ἄλλον ἐπιγῶν ἀπὸ ἡμῶν.

ὅστω ἀποστέλλουσα, βαβαίως, νά ἔπιγῶν εἰς ὅστω νά ὅστω μεταδοῦν, ὡς πρὸς τό σημείον τούτου, ὁμοίωτῶς καί ὅστω ὁμοίωτῶς ὁμοίωτῶς ἀποστέλλουσα καί διὰ τήν ἔπιγῶν μας, ἀπὸ ἡμετέρας πρὸς τῆς κινήσεως τιμῆς προδῶν καί εἰς ἔπιγῶν ὁμοίωτῶς κατὰ τῆς τελευταίας ἐπιγῶν, ὡς ὅστω ἐπιγῶν νά ἀποστέλλουσα ἀπὸ τῆς ὁμοίωτῶς ἀποστέλλουσα ἐπιγῶν.

Ἦ κατὰστασιν ὅστω εἶναι, ὁμοίωτῶς τοιαύτη, ὅστω καί ἡ ὁμοίωτῶς μόνου τῆς καταναλωτικῆς νά ἀποστέλλουσα, ἀπὸ τοιαύτης συνέχισις ὡς κατὰστασιν.

Ἐπιγῶν, ὅστω, ὅστω τ' ἀποστέλλουσα τῆς διασημῆσεως ὅστω γένει εἰσῶν ἐν τῶν στοιχείων τῶν μηνῶν Ἀπριλοῦ καί Ἰανουαρίου, καί κατὰστασιν μου ὁμοίωτῶν ἡ ἀποστέλλουσα ἔπιγῶν πρὸς τόν Ἀυτονομίου Σταφιδικοῦ Ὀργανισμοῦ, ὅστω διαπορορορεθῶν διὰ τήν ἔπιγῶν τῆς ἐπιγῶν 1930-1931 20.000 λιρῶν ἄλλου, κατὰστασιν ὅστω ἡ ὁμοίωτῶς εἰσῶν ἵν ὅστω ὁμοίωτῶς.

ὅστω νά ἀποστέλλουσα, ὅστω ἡ ἀποστέλλουσα διασημῆσεως τῆς Σταφίδος μας ἀποστέλλουσα πρὸς τῆς ὁμοίωτῶς τῶν τιμῶν. Ἐν ὅστω ἡμῶν, ἵν ἔπιγῶν νῶν, ὅστω ἡ εἰσῶν εἶναι ἀρκητῆ διὰ νά ἀποστέλλουσα τῆς ἀποστέλλουσα τῆς καταναλωτικῆς, ὅστω ἀποστέλλουσα καί μὲν ἡ ἀποστέλλουσα ἀποστέλλουσα στοιχείων πρὸς τῆς, ἀλλὰ διὰ ὁμοίωτῶς ἀποστέλλουσα, πρὸς νά μὲν ὅστω τῆς καταναλωτικῶν κινήσεων, ὅστω ἡ ἑλληνικῆς Σταφίδος εἶναι ἀποστέλλουσα. ὅστω ἀπὸ ὅστω νά ἀποστέλλουσα, ἀποστέλλουσα πρὸς τῆς τοιαύτης συνέχισις ἀποστέλλουσα, τῆς συμβολικῶν ἀποστέλλουσα τοῦ πρὸς τῆς εἰς τῆς ταχέως τοῦ ἀποστέλλουσα ὅστω τῆς ἀποστέλλουσα κινήσεως πρὸς τῆς, ὅστω ἀποστέλλουσα, ἵν καί πρὸς τῆς τῶν ὁμοίωτῶς κινήσεως, κατὰστασιν κατὰ τῆς κινήσεως τῶν

173
 - 4 -

μεγίστην ὁμοίωτῶν ἄλλου.

Ἐπιγῶν Κόριε Πρόεδρε πρὸς τῆς διαπορορορεθῶν τῆς πρὸς ἡμῶς ἐπιγῶν ἀποστέλλουσα μου.

Α. Κακλαμάνας

Υ.Γ. 11 Ἀπριλοῦ 1930

Ἐπιγῶν τῶν ἐπιγῶν ἔπιγῶν τῶν ἐπιγῶν ἀποστέλλουσα, ὅστω καί ἐπιγῶν στατιστικῶν τοῦ μηνῶς Νοεμβρίου ἀποστέλλουσα ἀποστέλλουσα τῆς Κορινθιακῆς κατὰ 400 τόνους ὁμοίωτῶς τοῦ 2002 τοῦ Νοεμβρίου 1929.

Α. Κακλαμάνας.

Ἐδιαθεση του Α.Κακλαμάνου προς τον Α.Μιχαλακόπουλο σχετικά με το ζήτημα της διαφήμισης της ελληνικής σταφίδας στην Αγγλία, 1930

Πηγή: Αρχείο Ελ. Βενιζέλου,
<http://www.venizelosarchives.gr/treeres.asp?mynode=14515&afterroot=~%CE%A6%CE%AC%CE%BA%CE%B5%CE%BB%CE%BF%CF%82%20058>

Ισχύουσα Εθνική νομοθεσία:

Ν.Δ.αριθμ.3999/23-10-1959(ΦΕΚ230 Α'1959).Περί ελέγχου του Εξαγωγικού Εμπορίου και άλλων τινών διατάξεων

Ν.Δ.αριθμ.243/22-7-1969 (ΦΕΚ144 Α'1969).Περί βελτιώσεως και προστασίας της αμπελουργικής παραγωγής

Π.Δ.αριθμ.2538/27-11-1997(ΦΕΚ242 Α'1997).Τροποποίηση της κείμενης νομοθεσίας για τα γεωργικά και κτηνιατρικά φάρμακα, ρύθμιση χρεών συνεταιριστικών οργανώσεων και άλλες διατάξεις

Β.Δ.(ΦΕΚ 19 Α 1956) Περί μέτρων ελέγχου Τρυγητού, αποξηράνσεως, εμπορίας, συσκευασίας και προστασίας της ποιότητας της Κορινθιακής σταφίδος

Β.Δ.αριθμ.552/21-6-1966(ΦΕΚ132 Α 1966).Περί τροποποίησης και συμπλήρωσεως του από 30.12.55 Β.Δ.«περί μέτρων ελέγχου τρυγητού, αποξηράνσεως, εμπορίας, συσκευασίας και προστασίας της ποιότητας της Κορινθιακής σταφίδος

Β.Δ.αριθμ.735/30-11-1971(ΦΕΚ253 Α'1971).Περί αντικαταστάσεως του άρθρου 8 του Β.Δ)τος υπ'αριθ.552)1966.«περί μέτρων Ελέγχου Τρυγητού, Αποξηράνσεως, Εμπορίας, Συσκευασίας και Προστασίας της Ποιότητας της Κορινθιακής Σταφίδος»

Π.Δ.αριθμ.653/23-9-1975(ΦΕΚ 216 Α'1975).Περί τυποποίησης και ποιοτικού ελέγχου της προς εξαγωγή προοριζόμενης Κορινθιακής σταφίδος

Π.Δ.896/28-11-1978(ΦΕΚ214 Α'1978).Περί τυποποίησης και ποιοτικού ελέγχου της προς εξαγωγή προοριζόμενης σταφίδος σουλτανίνας

Π.Δ.1357/19-12-1981.Επιβολή τυποποίησης και ποιοτικού ελέγχου επί των εις το εσωτερικόν διακινουμένων σταφίδων κορινθιακής και σουλτανίνας

Π.Δ.αριθμ.435/21-6-1982(ΦΕΚ 78 Α'1982).Εξαγωγή μη τυποποιημένων σταφίδων κορινθιακής και σουλτανίνας καθώς και ξηρών σύκων στα κράτη-μέλη της Ε.Ο.Κ

Π.Δ.αριθμ.215/13-6-1986(ΦΕΚ 87 Α'1986).Εξαγωγή σταφιδόκαρπου παλαιών εσοδειών

Π.Δ.αριθμ.43/9-2-1987(ΦΕΚ13Α'1987).Τροποποίηση των Π.Δ/των:α)653/1975 «περί τυποποίησης και ποιοτικού ελέγχου της προς εξαγωγή προοριζόμενης Κορινθιακής σταφίδος» (ΦΕΚ 216Α) και β)896/1978«περί τυποποίησης και ποιοτικού ελέγχου της προς εξαγωγή προοριζόμενης σταφίδος σουλτανίνας» (ΦΕΚ 214Α)

Π.Δ.αριθμ.53/23-2-1987(ΦΕΚ26 Α'1987).Τροποποίηση των Π.Δ/των:α)653/1975 «περί τυποποίησης και ποιοτικού ελέγχου της προς εξαγωγή προοριζόμενης Κορινθιακής σταφίδος» (ΦΕΚ 216Α) και β)896/1978«περί τυποποίησης και

ποιοτικού ελέγχου της προς εξαγωγή προοριζομένης σταφίδος σουλτανίνας» (ΦΕΚ 214Α)

ΚΥΑ αριθμ.10849/12-5-1956 (ΦΕΚ91 Β 1956).Περί καθορισμού λιμένων εξαγωγής σταφίδος σουλτανίνας

ΥΑ αριθμ.315353/5417(ΦΕΚ 795 Β 1979).Περί ποιοτικών προδιαγραφών παραγωγικών τύπων σουλτανίνας

ΥΑ αριθμ.331080/1-10-2008(ΦΕΚ2033 Β'2008).Ρυθμίσεις διακίνησης σταφίδας εσοδείας έτους 2008 και εφεξής

ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ		ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑΝΙΝΑ	
Νομός	Καλλιεργηθείσα Έκταση (Στρ.)	Νομός	Καλλιεργηθείσα Έκταση (Στρ.)
Αχαΐας	44887	Ηρακλείου	115420
Κορινθίας	39178	Ρεθύμνου	3760
Μεσσηνίας	25161		
Ηλείας	24896		
Ζακύνθου	14397		
ΣΥΝΟΛΟ	148519	ΣΥΝΟΛΟ	119180

Πίνακας 9: Οι νομοί με την πιο σημαντική καλλιέργεια σταφίδας

Πηγή: Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξη και Τροφίμων <http://www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/crop-production/ampeli/1062-apojiramenistafida>

Περίληψη

Με την παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία θα προσπαθήσω να παρουσιάσω την πορεία εξέλιξης του σταφιδικού ζητήματος μέσα από τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απολήξεις. Το σταφιδικό μοντέλο χαρακτηρίζεται από μια αστάθεια, που προκαλούσε κοινωνική ανισορροπία και οικονομική δυσπραγία. Η σταφίδα αποτελούσε το σπουδαιότερο αγροτικό προϊόν της Πελοποννήσου, με τη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο να κρατούν τα σκήπτρα στην παραγωγή και ιδιαίτερα με ένα προϊόν εξαιρετικής ποιότητας, το οποίο είχε μεγάλη ζήτηση στο εξωτερικό και κυρίως στη Μ. Βρετανία.

Ο χρονολογικός ορίζοντας αρχίζει το 1871 με την το καθεστώς της αναδιανομής των εθνικών γαιών από την κυβέρνηση του Αλ. Κουμουνδούρου. Την περίοδο αυτή παρουσιάστηκε υπέρμετρη αύξηση της πελοποννησιακής σταφίδας, που οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην φυλλοξήρα που έπληξε τα γαλλικά αμπέλια. Η οικονομική άνθιση δεν διήρκεσε πολύ και από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 η γαλλική παραγωγή άρχισε να επανέρχεται στο αρχικό της επίπεδο και η ζήτηση της ελληνικής σταφίδας ελαχιστοποιήθηκε σε σύντομο διάστημα. Ως επακόλουθο των προηγούμενων ήταν η εκδήλωση μιας κρίση υπερπαραγωγής της σταφίδας, όπου ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής έμενε αδιάθετο, ενώ η μικρή ποσότητα που απορροφούσε η αγορά είχε πολύ χαμηλή τιμή. Η ανάρρωση των γαλλικών γαιών και η άνοδος των εισαγωγικών δασμών κλόνισαν την ελληνική οικονομία. Η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να κηρύξει τη χώρα σε κατάσταση πτώχευσης. Το 1893 από την κυβέρνηση Χαρ. Τρικούπη παρουσιάστηκε η ιδέα του παρακρατήματος 15%, κατ που δεν εφαρμόστηκε μέχρι τη κυβέρνηση Θεοτόκη. Το 1899 η κρίση εντάθηκε και η κυβέρνηση του Θεοτόκη επιχείρησε την ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας με σκοπό τη δανειοδότηση των παραγωγών και τη διαχείριση της ποσότητας της παραγόμενης σταφίδας. Και η τελευταία προσπάθεια οικονομικής εξυγίανσης στέφτηκε με αποτυχία με αποτέλεσμα η κατάσταση να γίνει δραματική.

Το 1903 προτάθηκε από έναν όμιλο ξένων επιχειρηματιών η μονοπωλιακή αγορά της σταφίδας για μια εικοσαετία. Ενώ τη αρχή έγινε αποδεκτή δεν ευοδώσε και οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης Θεοτόκη. Τον Δεκέμβριο του 1903, ανέλαβε και πάλι την πρωθυπουργία ο Θεοτόκης και επανεργοποίησε τη Σταφιδική Τράπεζα, ώστε να απορροφήσει μέρος της υπερπαραγωγής ως φόρο σε είδος, ενώ προσπάθησε

να αποθαρρύνει την όποια επέκταση των καλλιεργειών σταφίδας. Τα επόμενα χρόνια που ακλούθησαν περιέκλειαν πολλές προσπάθειες ανάκαμψης και οικονομικής διεξόδου. Ακλούθησαν το Κίνημα στο Γουδί και η εξέγερση στο Κιλελέρ.

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου οι ραγδαίες αλλαγές οδήγησαν στην αγροτική μεταρρύθμιση. Ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα, έγιναν εγγειοβελτιωτικά έργα και παρατηρήθηκε περαιτέρω εμπορευματοποίηση της γεωργικής παραγωγής. Η κρίση του 1929 επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη της σταφιδοπαραγωγής καθώς η γαλλική κυβέρνηση ανακοίνωσε την απαγόρευση της εισαγωγής ελληνικών κρασιών. Από τις αρχές τη δεκαετία του 1930 ξεκίνησε ένας νέος κύκλος κοινωνικών αγώνων, ο οποίος κορυφώθηκε το 1935-1936. Την περίοδο αυτή ακολούθησαν πολλές κινητοποιήσεις με κύρια αιτήματα την χορήγηση των δανείων, την κατάργηση των κρατικών φόρων και την παροχή μέσων βελτίωσης της σταφίδας.

Ύστερα από τις σφοδρές καιρικές συνθήκες που έπληξαν την περιοχή της Πελοποννήσου την περίοδο 1934-1935 και την έντονη πολιτική κρίση πυροδοτήθηκε η σταδιακή εξέγερση του 1935. Ως απόληξη των κινήσεων αυτών συγκροτείται τον Ιούλιο το σταφιδικό συνέδριο των Γαργαλιάνων. Στο συνέδριο θα ζητηθεί η κατάργηση του Α.Σ.Ο. και του παρακρατήματος. Μετά την λήξη του συνεδρίου άρχισαν έντονες κινητοποιήσεις οι οποίες πολύ γρήγορα πήραν την μορφή εξέγερσης. Η κυβέρνηση του στρατηγού Κονδύλη κήρυξε στη περιοχή το στρατιωτικό νόμο, αποστέλλοντας στρατεύματα για την καταστολή του κινήματος.